

पूणिमा

इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका

२६

पू

र्णा

ङ्क

संशोधन-मण्डल

तदिह न गुणदोषो योजनीयावलीकौ
कथमपि महता यत् संस्कृतोऽयं श्रमेण ।

—बापूदेव शास्त्री

[घेरें मिहिनेत गरी यो तयार गरिएको छ । त्यस कारण यहाँ फूटो गुण अथवा दोष
नलाइदिनुहोला ।]

पूर्णमा

८
वर्ष

१
अङ्क

[इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका]

सम्पादक —

महेशराज पन्त

दिनेशराज पन्त

प्रकाशक —

देवीप्रसाद भण्डारी

(संशोधन-मण्डलद्वारा)

सहयोगी —

रामजी तेवारी

विषयसूची

		पृष्ठ
१. लक्ष्मीपतिको अभिनन्दन		१
२. लक्ष्मीपतिले रचना गरेका हामीले थाहा पाएका ग्रन्थ		२
३. यस अङ्कको विषयमा	— नयराज पन्त	३-६
४. राजज्योतिषी लीलानाथ पाँडेले नेपाली भाषामा लेखेको सिद्धान्तज्योतिष	— रामजी तेवारी	७-२०
५. गणेश दैवज्ञ र लक्ष्मीपति पाँडे	— देवीप्रसाद झण्डारी	२०-३१
६. भास्वतीका प्रसिद्ध टीकाकार नेपाली ज्योतिषी बलभद्र	— महेशराज पन्त, दिनेशराज पन्त	३१-५६
७. लक्ष्मीपति पाँडेले नेपाली भाषामा गरेको भास्वतीको अनुवाद	— महेशराज पन्त, दिनेशराज पन्त	५६-७१
८. शाहजहाँसारणी	— नयराज पन्त	७२
९. सातौँ वर्षको आष-व्ययको विवरण		७३
१०. हाम्रो वक्तव्य		७४
११. यो लेख किन लेखिन्छन्	— नयराज पन्त	७४

शिरोमणिलसद्गलो गणकपुङ्गवानां स्वयं
शिरोमणिरहो सदा ऽ स्खलितबीज आजानतः ।
स केशव-क-नीलकण्ठ-मतविच् च लीलावती-
विलासपरवन्मना जयति धीरलक्ष्मीपतिः ॥

(तात्कालिक पद्य)

पाटो-बीज-विचारमा अतिशय प्रावीण्य जो राखतछन्,
जो सिद्धान्तशिरोमणि स्वमनमा औ कण्ठमा राखतछन् ।
होरापद्धति संहिता स्वर तथा प्रश्नादि जो बुद्धदछन्,
ती लक्ष्मीपति जोतिसीहरुमहां ठूला विशेषज्ञ छन् ॥

---

१. आजानं तु स्वभावे स्यादिति हारावली

(तात्कालिक टिप्पणी)

लक्ष्मीपतिले रचना गरेका हामीले थाहा पाएका ग्रन्थ

- (१) दुर्गाचर्चनकल्पतरु^१
- (२) रत्नदीप^२
- (३) मलामलक्षयनिर्णय^३
- (४) बृहत्संहिताको भूकम्पाध्यायको टीका
- (५) लघुपाराशरीको टीका
- (६) भुवनदीपकको टीका
- (७) लग्ननिर्णय
- (८) विजयोत्सव
- (९) समरसारको टीका
- (१०) जन्माधानकालनिरूपण
- (११) जन्मर्क्षनामर्क्षविवेक
- (१२) नाममाला
- (१३) ग्रहानयनसारणी (राष्ट्रिय पुस्तकालयसूची २ भाग ८२-८३ पृ.)
- (१४) छलाक्षरसङ्केत (" " " " ९१-९३ पृ.)
- (१५) जन्म कालनिर्णयटीका (" " " " ९७-९९ पृ.)
- (१६) जातकमुधा
- (१७) अभिनवमकरन्द
- (१८) कालार्णवदीपिका^४
- (१९) भास्वतीको टीका

०—०

धूपघडी^५ आदि ग्रन्थ

ज्योतिषविषयका पाएसम्मका ग्रन्थ आफैले सारी वा सार्न लाई सङ्ग्रह गर्ने लक्ष्मीपतिको स्वभाव थियो ।

लक्ष्मीपतिका पुस्तकका गुणदोषको परीक्षा गरी विस्तारपूर्वक लेख्ने हाम्रो विचार छ ।

१. दुर्गाचर्चनकल्पतरुका केही श्लोक पूर्णमा ९ अङ्कका ४५-४७ पृष्ठमा प्रकाशित भएका छन् ।
२. रत्नदीपको पहिलो अध्याय प्रकाशित भएको छ । (यही अङ्कको ५ पृ.)
३. मलामलक्षयनिर्णयको केही भाग विद्या-रक्षा १५ सङ्ख्या २४-३९ पृष्ठमा प्रकाशित भएको छ ।
४. कालार्णवदीपिकाका केही श्लोक पूर्णमा ७ अङ्कका ६२-६३ पृष्ठमा प्रकाशित भएका छन् ।
५. यसको अलिकता चर्चा इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेयको उद्योद्घातका ८-९ पृष्ठमा परेको छ ।

यस अङ्कको विषयमा

इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥४॥

(दण्डोको काव्यादर्श प्रथम परिच्छेद)

[शब्दरूपी उज्यालो संसारभर फैलिन सकेन भने यो सबै लोकलाई अन्धकारले छोप्नेछ ।]

वैज्ञानिक शिक्षा दिनुपर्छ भन्ने कुरा हाम्रो देशमा जताततै सुनिन्छ । तर यसको स्पष्ट व्याख्याचाहिँ उस्तो सुन्न पाइँदैन । साधारणतया यसको अर्थ प्राचीनकालदेखि चलिआएको आफ्नो देशको शिक्षापद्धतिलाई सके निर्मूल पार्ने, नसके कमजोर पार्ने र विदेशी शिक्षालाई सकेसम्म बढाउने नै देखिन्छ ।

कोर्पनिकस जन्मेको ५०० वर्ष भयो^१; उनी ठूला वैज्ञानिक थिए; उनले पृथ्वी घुम्छ भन्ने कुरा लेखेका थिए भनी पोल्याण्डका प्रधानमन्त्रीले आई भारतमा प्रचार गरे । यो वर्ष (वि. सं. २०२९ पौष १८ गतेदेखि वि. सं. २०३० पौष १६ गतेसम्मको वर्ष) कोर्पनिकसवर्ष हो; ठूला वैज्ञानिकको संस्मरणमा यस वर्षलाई नै वैज्ञानिकहरू र सरकारहरूले पनि कोर्पनिकसवर्षको नाउँमा मनाउने भएका छन् भन्ने कुरा अखबारमा देखिन्छ । यस कारण पृथ्वी सूर्य ग्रहहरूको विषयको अध्ययन भएको शास्त्र पनि वैज्ञानिक शास्त्र रहेछ भन्ने देखिन आउँछ ।

षट्चब्दानां षष्टिर्यदा व्यतीतास्त्रयश्च युगपादाः ।

त्र्यधिका विंशतिरब्दास्तदेह मम जन्मनोऽतीताः ॥१०॥

(आर्यभटीय कालक्रियापाद)

[सत्य त्रेता द्वापर यी तीन युग बितिसकेका थिए । कलियुगमा ६० संवत्सरका ६० (६० × ६० = ३६००) वर्ष बितेका थिए, त्यस बेला मेरो उमेर २३ वर्षको थियो ।]

यताबाट कलियुगको ३६०० वर्ष बित्दा आर्यभट २३ वर्षका थिए भन्ने देखिन्छ । यस कारण ३६०० - २३ = ३५७७ कलिगतमा आर्यभटको जन्म भएको देखिन्छ ।

कलिगत वर्षमा ३०४४ घटाए विक्रमसंवत् आउँछ^२ ।

१. कोर्पनिकसको जन्म वि. सं. १५२९ फाल्गुनमा पोल्याण्डमा भएको हो । (अङ्ग्रेजी विश्वकोष वि. सं. २०२९ को अमेरिकी संस्करण ६ भाग ४६२ पृ.)

२. इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेय मूलभाग ६७ पृ. ।

यस कारण

$$३५७७-३०४४=५३३$$

यताबाट वि. सं. ५३३ मा आर्यभट्टको जन्म भएको देखिन्छ ।

यस हिसाबले आर्यभट्ट जन्मेको १५ सय वर्ष पुन पुन लागेको देखिन्छ । यताबाट कोपनिकसभन्दा हजार वर्षपहिलेका आर्यभट्ट देखिन्छन् ।

अनुलोमगतिर्नौस्थः पश्यत्यचलं विलोमगं यद्वत् ।

अचलानि भानि तद्वत् समपश्चिमगानि लङ्कायाम् ॥९॥

(आर्यभटीय गोलपाद)

[अनुलोमगतिः=सोको गइरहेको । नौस्थः=नाउमा बसेको मानिसले । अचलम्=स्थिर पदार्थलाई । यद्वत्=जसरी । विलोमगम्=उल्टो गइरहेको । पश्यति=देख्छ । तद्वत्=त्यस्तै । लङ्कायाम्=निरक्षदेशमा । समपश्चिमगानि=सोको पश्चिमतिर गइरहेका । भानि=ताराहरू । अचलानि=स्थिर छन् ।]

यताबाट ताराहरू पश्चिमतिर गइरहेका देखिन्छन् तापनि तिनीहरू स्थिर छन् भनी आर्यभट्टले स्पष्टसँग बोलेको देखिन्छ ।

यताबाट जसरी नाउमा चढी हिँडिरहेको मानिसले आफ्नो गतिलाई नसम्झेर किनाराका वस्तुलाई हिँडेको भनी ठान्छ, त्यसै गरी पृथ्वीमा बसेका मानिसले पृथ्वीको पूर्वतिरको गतिलाई नसम्झी ताराहरू पश्चिमतिर गइरहेका छन् भनी सम्झेका हुन् भनी आर्यभट्टले लेखेको देखिन्छ ।

आर्यभट्टलाई वर्तमानकालका भारतका केही ज्योतिषीहरूले मान गरे तापनि वैज्ञानिक कहलाएको संसारले मान गरेको देखिँदैन । यो भयो भारतको विद्याको अवस्था ।

नेपालको इतिहासलाई सकेसम्म बुझ्ने चेष्टा गरी आफ्नो २२ वर्षको उमेर वि. सं. १९९२ देखि पढ्ने काममा म लागेको हुँ । म वि. सं. २०३० श्रावण २६ गते पूरा ६० वर्ष पुग्छु । यस कारण अहिले वि. सं. २०३० वैशाखमा म ६० वर्ष पुन पुन लागेको छु । यस अवधिभित्र अध्ययन गर्दा मैले श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहभन्दा योग्य शासक नेपालमा पाउन सकिनँ । यो कुरा मैले धेरै ठाउँमा लेखेको छु । देवीप्रसाद भण्डारी, धनवज्र वज्राचार्य, गौतमवज्र वज्राचार्य, दिनेशराज पन्तहरूको बुद्धि तथा कलमको सहायताले र जगदम्बाप्रकाशनका प्रबन्धक कमल दीक्षितज्यूको प्रकाशनप्रबन्धको सहायताले श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको विषयमा १५०० पृष्ठ वि. सं. २०२५-२६ मा प्रकाश गराउन सके । यो मेरो लेखा सन्तोषको कुरा भएको छ । हुनत पृथ्वीनारायण शाहको विषयमा लेख्नुपर्ने अझ धेरै कुरा मेरो मनमा छन् । तिनलाई प्रकाश गराउन नसकेको दुःख त

३. पूर्णिमा २५ अङ्कको २४ पृ., श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश वक्तव्य विषयसूची शुद्धिपत्र तथा टिप्पणीको १५ पृ., १२०१-१३५१ पृष्ठ भएको भागको वक्तव्यको ३ पृ. ।

छंदेछ । तंपनि यदुनाथ सरकार आदि इतिहासकारहरूको सत्सङ्गतले र खरीदार बाबुराम आचार्यको अन्वेषण तथा आफनै अध्ययन र परिश्रमले पनि सूर्यविक्रम ज्ञवालीज्यूले वि. सं. १९९२ मे पृथ्वीनारायण शाह लेखी प्रकाश गराउनुभएको र तात्कालिक श्री ५ युवराजाधिराज (वर्तमान श्री ५ महाराजाधिराज) वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेवको विवेक र विद्यानुरागले ऐ. शि. बाबुराम आचार्यज्यूले श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी ४ भाग वि. सं. २०२४-२६ मा प्रकाश गराउनुभएकोले श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको विषयमा निकै कुरा प्रकाशमा आइसकेका छन् । यस कारण श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको विषयमा अरु बढता कुरा प्रकाश गराउन नसकी म मरे भने तापनि त्यति ठूलो हानि भएको म सम्झन्नै ।

देवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेलाई मैले नेपालका ठूला ज्योतिषी सम्झेको छु । यो कुरा मैले धेरै ठाउँमा लेखेको छु । उनका धेरै पुस्तक पात्रा यन्त्रहरू हिनामिना भए तापनि उनका केही पुस्तक पात्रा, यन्त्रका अलिकता अवशेष मेरो कोठामा मेरो जिम्मामा छंदेछन् । लक्ष्मीपतिको एउटा सम्पूर्ण पुस्तकलाई पनि मैले प्रकाश गराउन सकेको छैन । आफ्नो ६० वर्षको उमेरमा वि. सं. १८७५ मा बूढा भएँ भनी लक्ष्मीपति काशीवास गएथे । (हनत काशीमा गएर पनि उनले ज्योतिषका धेरै पुस्तकहरू लेखी लेखाई सङ्ग्रह गरे तथा आफैले पनि केही ग्रन्थ बनाए ।) लक्ष्मीपतिका एक जना पनाति पं. धीरनाथ पाँडे आफ्नो ६० वर्षको उमेरमा वि. सं. १९६७ मा म बूढो भएँ भनी आफना पुस्तक पात्रा आफना भाइ (मेरा मातामह पं. भुवननाथ पाँडे) लाई जिम्मा लाई काशीवास गएथे । मेरा मातामहले मलाई पुस्तक पात्रा जिम्मा लाइदिएको पनि वि. सं. १९९९ मा हो । यस कारण मैले पुस्तक जिम्मा लिएको पनि ३१ वर्ष पुग्न लाग्यो । मेरा मातामहको स्वर्गवास भएको पनि ३० वर्ष पुग्न लाग्यो । यस अवधिभित्र पनि लक्ष्मीपतिको विषयमा मैले विशेष कुरा प्रकाश गराउन सकिनँ ।

रामजीले लक्ष्मीपतिको रत्नदीपलाई उदाहरण, सारणीहरूले सिँगारो प्रकाश गर्ने काम लिएका छन् । यसरी रत्नदीपको पहिलो अध्याय प्रकाश भएको छु । रत्नदीपको मैले गरेको प्रतिसंस्कृत रूपको

४. पूर्णिमा ४ अङ्कको ८३ पृ., २५ अङ्कको २४ पृ. ।

५. लक्ष्मीपतिको जन्म वि. सं. १८१५ वैशाख २७ गते गोर्खामा भएको हो । (पूर्णिमा ७ अङ्कका ६६-६७ पृ.)

वि. सं. १८७५ वैष १ गते लक्ष्मीपति काठमाडौँबाट काशीवास गर्न गएका हुन् ।

(पूर्णिमा ११ अङ्कको ४४ पृ.)

वि. सं. १८८८ ज्येष्ठ १२ गते ७३ वर्षको उमेरमा लक्ष्मीपतिको काशीमा मृत्यु भएको हो । (पूर्णिमा ११ अङ्कका ४५-४८ पृ.)

६. पूर्णिमा ११ अङ्कका ४९-६२ पृ., १२ अङ्कका ७१-७७ पृ., १३ अङ्कका ५०-५५ पृ., १४ अङ्कका १७७-१८७ पृ., १६ अङ्कका ४१९-४३१ पृ., १७ अङ्कका ५९-७१ पृ., १८ अङ्कका १६७-१७७ पृ., १९ अङ्कका २५७-२७० पृ., २० अङ्कका ३४१-३४५ पृ., २१ अङ्कका ७६-८७ पृ., २२ अङ्कका १४३-१४५ पृ., २३ अङ्कका २०९-२१७ पृ., २४ अङ्कका २८८-२९९ पृ. ।

पहिलो अध्याय पनि प्रकाश भएको छ^१ । वि. सं. २०२९ मार्ग ३ गतेदेखि सन्निपातज्वरले रामजी थला परे; वैद्य दिव्यवज्र र सिद्धिवज्र वज्राचार्यको औषधोपचारले माघमा उठी बस्न सक्ने भए; चैत्रमा बाहिर निस्कन सक्ने भए । साबिकबमोजिम अध्ययन चलाउन अझ उनले सकेका छैनन् । यसबाट अहिले केही काल उनको हातबाट विशेष काम हुन सक्दैन । उनले पहिल्यै सम्पादन गरेका लक्ष्मीपतिका केही लेख अप्रकाशित अवस्थामा छन् ।

त्रिभुवन-विश्वविद्यालयमा पढाई प्रतिमहीना मैले पाएको रु. २२५। को विशेष भरमा नै पूर्णिमा चलिरहेको छ । अब मैले त्रिभुवन-विश्वविद्यालयमा पढाउने समय पनि धेरै छैन जस्तो भइसकेको छ । यस कारण अब यस रूपमा पूर्णिमा चलन सक्ने सम्भावना पनि कम हुँदै आएको छ ।

तसर्थ उमेर, धन तथा जनको दृष्टिले पनि लक्ष्मीपतिका पुस्तकप्रकाशनमा मैले विलम्ब गर्नु ज्यौतिषशास्त्र, लक्ष्मीपतिको विद्या तथा खुद म आफैँलाई समेत धोका दिनुसिवाय विशेष कुरा हुँदैन भन्ने कुरा मेरो मनमा रातदिन खेलिरहन्छ । यस कारण उनको विषयमा सकेसम्म चाँडै प्रकाश गराउने उद्योगमा म लागेको छु ।

आज वि. सं. २०३० वैशाख २७ गते लक्ष्मीपति जन्मेको पूरा २१५ वर्ष पुग्यो । यस कारण नेपालमा चलेको ज्यौतिषशास्त्रको अध्ययनको विषयमा यस दिन केही कुरा प्रकाश होऊन् भनी मैले उद्योग गरे र पूर्णिमाको यो अङ्क यस रूपमा प्रकाशित भएको छ ।

ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् ॥२७॥

अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ।

(महाभारत उद्योगपर्व १३५ अध्याय)

जे होला पछि देवकै छ भरमा यो सप्रने बिग्रने

बाँधी हात बसे त निश्चय भयो त्यो आखिरी बिग्रने ।

वि. सं. २०३० वैशाख २७ गते बुधवार
लक्ष्मीपतिको दुइ सय सोह्रौँ जन्मोत्सव
संशोधन-मण्डल

१०/३७४ वटु सवलबहाल

काठमाडौँ, नेपाल

-नयराज पन्त

राजज्योतिषी लीलानाथ पाँडेले नेपाली भाषामा लेखेको सिद्धान्तज्यौतिष

—रामजी तेवारी

[यो ग्रन्थ खण्डित रूपमा पाइएको छ । पहिलो पत्र, एक सय सातौँ पत्र र बीच-बीचका पत्र पनि पाइएका छन् । यस विषयमा पूर्णमा ४ अङ्कका ८२-८५ पृष्ठमा लेखिएको छ । पाइएका जति जन्म पत्र अहिले प्रकाश गरिएका छन् । यस ग्रन्थका गुणदोषको परीक्षा पछि गरिनेछ । अहिले जस्ताको तस्तै छापिएको छ ।]

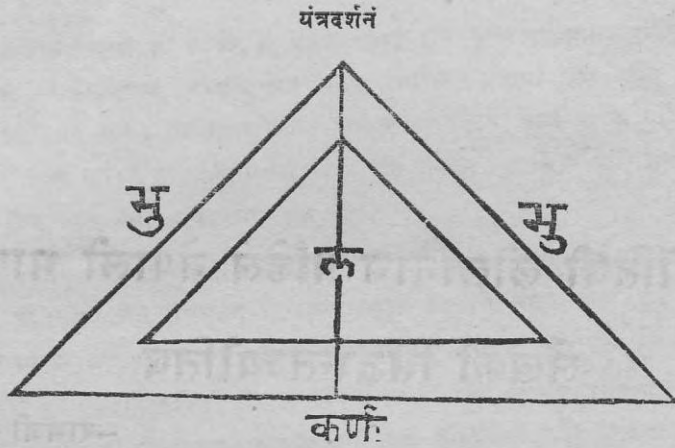
१ पत्र

अथ दिक्साधनको विषय ॥ ॥

सूर्य जौनपट्टिका दिशामा उदायो. त्यो पूर्व दिशा. जस्पट्टि अस्त भयो. त्यो पश्चिम दिशा. पूर्व दिशा सन्मुख गरी षडा हुनु र दक्षिण हातपट्टिको जो दिशा छ. त्यो दिशा दक्षिण हो. वाम हातपट्टिको उत्तर दिशा हो. परंतु यो स्थूल हुन्छ ॥ ॥

दिक्साधनको दोस्रो विषय ॥ ॥

प्रथम दिक्साधनार्थं जोमि बरोबर गर्न्या यंत्रको रचना. दुई भुज बरोबर भयाको शिर-पट्टि भुज दुईको संयोग भयाको. तस्मा चिन्ह गरी तेस् ठाउबाट एक लंब छोड्नु. ति दुई भुजको मुखपट्टि कर्णपट्टीका नाम भयाको काठ राषनु. तस्का मध्यमा चिन्ह दिनु. त्यो यंत्रको एकतरफको भुजस्थान स्थिर गरी अर्को भुज भ्रमण गर्नु र लंबले कर्णपट्टिकामध्यका चिन्ह-कन छोडेन भन्या त्यो जीमि सम्म भयो भनि जान्नु. चिन्हमा लागेन भन्या जस्तो गरी त्यो लंब कर्णमध्यमा लागोस्. तेस् रीतिले भूमि सम्म गर्नु.

बरोबर सम्म भयाका जीमिमा सोःह अंगुल व्यास भयाका कर्काटकले अथवा सूत्रले एक वृत्त तुल्याउनु. तस्का मध्यमा बाःह अंगुल उचो मूलमा दुई अंगुल व्यास भयाको सूची जस्तो अग्र भयाको शंकु स्थापन गर्नु. त्यो शंकुको सूर्यले गःयाको छाया पूर्व कपालमा सूर्य हुदा घट्टै आयाको वृत्तका पालिका जौन् जगामा प्रवेश भयो. तस्मा चिन्ह दिनु. त्यो पश्चिम दिशा जान्नु. पर कपालमा सूर्य जादा बढ्दै गयाको छाया वृत्तका पालिमा जौन् जगामा निर्गम भयो. तस्मा चिन्ह दिनु. त्यो पूर्व दिशा जान्नु. ति छायाप्रवेशनिर्गमचिन्ह २ मा लाग्याको एक सूत्र दिनु. त्यो पूर्वापर सूत्र हो. तेस पूर्वापरस्थानदेषी कर्काटकादिले मत्स्य बनाउनु. तस्का मुखपुच्छमा लाग्याको सूत्र दिनु. त्यो दक्षिणोत्तर (२) सूत्र हो. तस्तै मत्स्योत्पादनले गरीकन अ (१) ग्नेयादि (दि) शा अथवा षोडशद्वारिंशत्प्रभृति दिशाको साधन गर्नु ॥ ॥

दिग्साधनको तेस्रो विषय ॥ ॥

प्रथम भूमि बरोबर गर्न्या पट्टियंत्रको रचना । सोःयो हातभर लामु चार अंगुल चौडा एक अंगुल गज् भयाको एक काठको पट्टि तुल्याउनु. तस्का मध्यमा एक रेखा दिनु. त्यो रेख (१) स्थानका उपल्लापट्टि सानु छिद्र बनाइ तेस् ठाउबाट चार अंगुलको लंब छोड्नु. तेस्को एकतरफ स्थिर गरी अर्कोतरफ भ्रमण गर्नु. त्यो मध्यरेखामा सूत्र लाग्यो भन्प्या जीमि बरोबर भयो. लागेन भन्प्या जसो गरी लागस्. तस् रीतिले जीमि बरोबर गर्नु औ जौन् देशमा जस् दिन दिक्साधन गर्नु छ. तेस्को सिद्धान्तोक्त प्रकारले दिनार्द्धसाधन गर्नु र दिनार्द्धका घडी पल जान्नु. सूर्योदयकालमा जलयंत्र वालुकायंत्र कुहकयंत्रादि स्थापन गर्नु. सम्म भू[मिमा] एक वृत्त

१. यहाँ अक्षर छुटेकोमा ( ) यस्तो कोष्ठ र सूत्राले खाएकोमा [ ] यस्तो कोष्ठ हालिएको छ ।
२. पूर्णिमा ४ अङ्कका ८५-९५ पृष्ठमा दिक्साधनका पहिलो र दोस्रो विषय व्याख्यासहित छापिएका छन् ।

दिनु. तस्का मध्यमा शंकु स्थापन गर्नु. ति स्थापन गन्याका यंत्रादिले जब दिनाङ्कका घडी पल बरोबर दिनगत भयो. तेस्कालमा शंकुको छाया वृत्तमा जस्तो गरी पन्यो. तेहि छाया जस्तो सूत्र दि[नु. सो] दक्षिणात्तर सूत्र जान्नु. तस्देवी मत्स्योत्पादन गरी पूर्वादि दिशा जान्नु ॥ ॥

दिवसाधनको चौथो प्रकार ॥

सम्म जीमिमा एक वृत्त दिनु. तस्मा शंकु राषु. त्यो शंकुको छाया बारंबार विचार गर्दै रहनु. [पूर्व]पट्टि सूर्य हुदा छाया घट्दै जाँछ. पश्चिमपट्टि सूर्य हुदा छाया बढ्दै जाँछ. त्यो छाया जब घटीसकीयो. त्यो मध्यान्ह समय हो. परंतु तस्कालमा दस् पलासम्म छाया घट्बद् भयाको लछित हुन शक्तैन. त्यो छाया घटीसकीयाका वेलामा शंकुको छाया जस्तो पन्याको छ. तेस्तो सूत्र दिनु. त्यो दक्षिणोत्तर सूत्र हो. तेस्देवी मत्स्यले पूर्वादि दिशा जान्नु ॥ ॥

दिवसाधनको पांचौ प्रकार

एक हात लामु सोखो नलि बनाउनु. तस्का बरोबर साम्ने अधिल्ला पछिल्लापट्टि साना-साना छिद्र बनाउनु. लंब हाल्नु. सम्म जीमिमा राति लंब भूमिपट्टि पारी त्यो नलिकाछिद्रबाट ध्रुवको वेध गर्नु. अग्रलंब र मूललंब जीमिमा लाग्नु तुल्याउनु. लंब लाग्याका २ जगामा चिन्ह दिनु. ति २ चिन्हमा लाग्याको सूत्र हाल्नु. त्यो दक्षिणोत्तर सूत्र हो. परंतु अग्रलंब-चिन्हमा उत्तर दिशा. मूललंबचिन्हमा दक्षिण दिशा. तेस्का मत्स्यले पूर्व पश्चिम दिशा जान्नु. यो दिक्साधनप्रकार बहुते शुद्ध छ ॥ ॥

दिवसाधनको छैटो प्रकार ॥

आषाढ मैनहालगायत् मंतीर महिनातक् छ तारा भयाको छुराको आकृति भयाको उत्तर दिशामा ठूलो तारा भयाको कृत्तिका नक्षत्र छ. तेस्जाइ लोकमा किर्कोटी भन्छन्. कोहि गुज्जुज्या तारा पनी भन्छन्. त्यो कृत्तिका उदाई उदय भयाका जगादेवी आकाशमा जब साढे तीन् हात माथि आयो. तेस् वेलामा ध्रुववेधमा कह्याका यंत्रले तेस्का ठूला तारालाई वेध गर्नु. अग्रलंब र मूललंब जीमिसम्म पुन्याउनु. लंब लाग्याका चिन्ह छोडकन सूत्र दिनु. त्यो पूर्वापर सूत्र हो. तेस्का मत्स्यले याम्योत्तर दिशा जान्नु ॥ ॥

दिवसाधनको सातौ प्रकार ॥

फाल्गुनलगायत् श्रावणसम्म रात्रिमा तिन् तारा भयाको त्रिभुजको आकृति भयाको माऊको ठूलो तारा भयाको श्रवण नक्षत्र छ. त्यो उदाई जब आकाशमा साढे तिन् हात माथि आयो. तेस् वेलामा अधि कृत्तिकावेधमा कह्याका रीतिले वेध गर्नु. पूर्वापर दिशा जान्नु. तेस्ले दक्षिणोत्तर जान्नु ॥ ॥

दिवसाधनको आठौं प्रकारः ॥

मंसीरलगायत् चैत्रतक् रात्रिमा एक तारा मोतीको आकृति भयाको दक्षिणपट्टि रह्याको चित्रा नक्षत्र हो. एक तारा मुगाको आकृति भयाको उत्तरपट्टि रह्याको स्वाती नक्षत्र हो. ती जब साढे तिन हात आकाशमा माथी गया. तब ती चित्रा स्वातीलाई एकै जगामा बसी ध्रुववेधमा कह्याका यंत्रले बेधनु. चित्रावेधमा अग्रलंब र पृष्ठलंब लाग्याका जगामा चिन्ह दिनु. स्वातीवेधमा अग्रलंब लाग्याका जगामा चिन्ह दिनु. पृष्ठलंबचिन्ह चित्राका पृष्ठलंबचिन्हमा पर्न्या गरी बेधनु र पृष्ठलंबचिन्ह दुवैको एकै भयो. अग्र-

२ पत्र

लंबचिन्ह भिन्न भिन्न भया दुवै अग्रलंबचिन्ह छुन्या गरी सूत्र हालनु र त्यो सूत्रको मध्यस्थानमा चिन्ह दिनु. त्यो मध्यस्थानका चिन्हदेषी पृष्ठलंबचिन्हसम्म सूत्र दिनु. त्यो पूर्वापर सूत्र भयो. तेस्देषी दक्षिणोत्तर जान्नु ॥ ॥

दिवसाधनको नवम प्रकारः ॥

धातुको अथवा काठको संधुक बनाउनु. तस्मा वृत्त दिनु. तस्का मध्यमा सूयाको जस्तो अग्र भयाको शंकु राषुनु. लोहाको दुई मुख भयाको माऊमा एकतरफ गैःहो भयाको एक दंड बनाउनु. चुंबकपत्थर तेसलाई कान्तपत्थर पनि भन्छन्. थयस्कांत पनि भन्छन्. लोहालाई आकर्षण गर्न्या पनि भन्छन्. असल तेस्ले त्यो लोहदंडिका एकमुखपट्टि बहुरत कालपर्यंत घस्नु र त्यो अर्का लोहालाई अज आकर्षण गर्न्या हवस्. तब तेस्पट्टिका मुखमा चिन्ह तुल्याउनु. त्यो स्थापन गर्न्याका सूचि शंकुको अग्रभाग त्यो दंडिका माऊका गैःहामा पर्न्या गरी त्यो दंडि चारौतरफ फिर्न जस्ता त्रहले हवस्. तस्तो गरी राषुनु. त्यो यंत्र सिद्ध भयो. सम्म जीमिमा राषुनु. त्यां चिन्ह तुल्यायाको दंडि जस्पट्टि बरोबर गरी बस्यो. त्यो उत्तर दिशा जान्नु. अर्कापट्टिको दंडि दक्षिण दिशा जान्नु. तसै दंडिमा बरोबर नाप गरी अरु दिशाको ज्ञान पनि सहजै हुन्छ. परंतु उत्तर चुंबक हो भन्या त्यो चिन्ह गर्न्याका दंडिको मुख उत्तर ध्रुवतरफ फर्कन्छ. दक्षिण चुंबक हो भन्या त्यो चिन्ह गर्न्याका दंडिको मुख दक्षिण ध्रुवपट्टि फर्कन्छ. यो शिवसिद्धांत तत्त्वदिवेकसिद्धांतमा प्रसिद्ध छ.

यस्ता अनेक प्रकारले दिग्ज्ञान गर्नु ॥ ॥

अथ सूर्यको विषय ॥ ॥

संपूर्ण जीव मात्रको रक्षाकरन गर्न्या दिन रात्रि मास ऋतु अयन वर्ष युग मनु कल्पादिको प्रमाणकरन गर्न्या संपूर्ण ग्रहनक्षत्रादिको भर्ता भयाको तेजःसमूह वर्तुलाकार सजीव प्रत्यक्ष देवता सूर्य छ ॥ त्यो आपना कक्षामा सधैं पूर्वतीर हिंडुदछ तपनी भचक्रमा अवलंबी-यमान भयाको हुनाले भचक्रका ठूला पश्चिमगतिले पश्चिमतिर लैजान्छ र मनुष्यका देप्ता पूर्व-

३. यहाँ पत्रसङ्ख्या लेखिएको छैन ।

तिर उदाउछ, पश्चिमतिर सरासर गै पश्चिम दिशामा अस्त हुंछ । तेस्को मंदोच्च नाम भयाको एक देवता छ । तस्का वायुका रसीले गरीकन आगाडी पछाडी धैर्चिदिछ र गतिका चांडा ढालाले गरीकन सौर मैन्हा सानु ठूलो हुंछ ॥ गौरास्यहरू मंदोच्च शीघ्रोच्चपात देवताहरूलाइ उपग्रह भंछन् ॥ ॥ पृथ्वीका मध्यकेन्द्रदेवी नगनगागिननवाष्टरसा रवेरिति योगनानि ६८९३७७ अर्थात् सत्ताईस् लाष सतावन्न हजार पाच सय आठ कोश २७५७५०८ दूरमा सूर्य ग्रह छ अर्थात् सूर्यकक्षा छ । कक्षाका परिधिको प्रमाण खखाथेकसुरार्णवेति ४३३१५०० अर्थात् एक कोटी तृहत्तर लाष छबिबस् हजार कोश १७३२६००० को चौगिर्द छ ॥ ॥ सूर्यबिबको व्यास साद्धानि षट् सहस्राणि योजनानि विवस्वतः । विष्कंभो मंडलस्येति, ६५०० अर्थात् छबिबस् हजार कोश २६००० को बिबव्यास छ, तस्को परिधि खपक्षवेदाभ्रकरा इति २०४२०।२४ अर्थात् एकाशी हजार छ सय साढे एकाशी कोश ८१६८१।३६ को चौगिर्द छ ॥ यो सूर्यबिब पृथ्वीभंदा चार गुण ठूलो छ ॥ ॥ गौरास्य तामसन साहेबले बनायाका हिन्दु-स्थानी भाषाका किताबमा सूर्य पृथ्वीभंदा दश लाष गुण ठूलो छ, पृथ्वीको परिधि एक्काइस् हजार आठ शय पचहत्तर २१८७५ कोश छ, पृथ्वीको व्यास केहि कम् सात हजार ६९६३ छ भनी लेष्याको छ, परिधिको दश लाष गुण गर्दा एक्काइस् अजब सताशी कोटी पचास लाष कोश २१८७५०००००० सूर्यको परिधि हुंछ, पृथ्वीका व्यासको दश लाष गुण गर्दा छ अजब छयान्नब्वे कोटी तिस लाष कोश ६९६३००००००० सूर्यको व्यास हुंछ, आठ क्रोड छत्तिस् लाष कोश ८३६०००००० पृथ्वीको र सूर्यको अन्तर छ, सूर्य निर्जीव निश्चल छ भन्छन् ॥ तिनीहरूका मतले सूर्यसिद्धांतहरूका रीतका कर्णभंदा तिस ३० गुण ठूलो सूर्यको कर्ण हुंछ ॥ ॥ यस्मा विचार गरीन्छ, सूर्यदेवी आठ क्रोड छत्तिस् लाष कोश दूरमा रह्याको पृथ्वी सूर्यलाइ एक सौरवर्षमा प्रदक्षिणा गर्छ भन्या । तिनैका मतले सूर्यदेवी सतचालिस् कोटी बाह् लाष कोश ४७१२०००००० दूरमा रह्याको बृहस्पति ग्रह बाह् वर्षमा सूर्यलाइ एक फेरा प्रदक्षिणा गर्दैन हो, केहि कम् छ वर्षमा एक फेरा प्रदक्षिणा गर्दो हो । बाह् वर्षमा एक फेरा प्रदक्षिणा गर्दछ भनी तिनीहरूका किताबमा पनी लेष्येको छ ॥ औ तिनैका मतले सूर्यदेवी उनाशी क्रोड बिस लाष कोश ७९२००००००० दूरमा रह्याको शनैश्चर ग्रह । उनंतीस् वर्षमा सूर्यलाइ एक फेरा प्रदक्षिणा गर्दैन हो, केहि कम् साढे नौ वर्ष ९।५।२० मा एक फेरा प्रदक्षिणा गर्दो हो । उनंतीस् वर्षमा एक फेरा प्रदक्षिणा गर्दछ भन्या तिनिहरूका मतमा छदैछ ॥ यस्तो देष्ता गौरास्यका किताबमा लेष्याको दूरता कोशको प्रमाण ठीक छैन ॥ सूर्यलाइ अचेतन स्थिर मान्या पृथ्वीलाइ सचेतन चल मान्नुपर्छ, पृथ्वीलाइ चल मान्या गौरास्यहरूको सिद्धांत छ, त्यो अधि पृथ्वीनिरूपणमा कह्याको छ ॥ ॥ सूर्य तिन सय पैंसठ्ठी दिन साढे पंध्र घरीले ३६५।१५।३१।३१।२४ एक फेरा भ्रमण भोग गर्दछ अर्थात् बाह् राशिको भोग गर्दछ, तेसैलाई सौरवर्ष भंछन् ॥ रवेभ्रमणभोगोर्कवर्षम् प्रदिष्टमिति ॥ सूर्य एक अहोरात्रमा आपना कक्षामा पूर्वतिर पादोनगोक्षधृतिभूमितयोजनानोति ११८५।४५ अर्थात् सतचालिस् हजार चार शय पैंतिस् केश ४७४३५ हिड्दछ ॥

अथ बिबव्यास जान्या उपाय ॥

जब सूर्यबिबको नेमी क्षितिजमा लाग्यो. तेस् बेलादेषी अर्को नेमी लागन्ज्यालसम्म जती प्राण प्रमाणकाल हुन्छ. त्यो गणना गर्नु. तदनंतर त्रैराशिक लाउनु. यदि अहोरात्रका असुले एक्का(इ)स् हजार छ सय २१६०० ले आपना काक्षायोजन पाइंथ्यो त बिबोदय असुले कति होला भन्दा ॥ सूर्यबिब नेमोस्पर्शदेषी अर्को नेमीस्पर्शसम्म असुको गणना गरीयो. असुसंख्या साढे बत्तिस् ३२।३० यो इच्छा भयो. यसले फल भयाका सूर्यकक्षा-योजन ४३३१५०० लाइ गुनियो १४०७७३७५०. यस्लाइ अहोरात्रासु २१६०० ले भाग लिदा ६५०० आयाको सूर्यबिब प्रमाण योजनात्म आयो ६५००. यसै रीतले सबै ग्रहको योजनात्मक बिब ल्याउनु. परंतु बिब ल्याउदा मध्यगति स्पष्टगती बरोबर भयाका दि-

श्रुती पत्र

न साधना गर्नु ॥ ॥ अथ गौरास्यह्रुका रीत यो विचार गरीन्छ । आठ क्रोड छत्तिस् लाख कोश सूर्य दूर छ. तस्को कक्षासाधना गरिन्छ ॥ लाघवनिमित्त तस्का योजन तुज्याज्युं ॥ योजना-२०९०००००० त्मक कर्ण भयो ॥ कक्षाभूकर्णगुणिता महीमंडलभाजिता ॥ तत्कर्णा इति बचनका विपरीतले साधना गरीन्छ । भूपरिधिसे गुनिकन भूव्यासले भाग लिपिन्छ ॥ भूपरिधि ५०३९ ले गुनियो १०५३१५१०००००. भूव्यास १६०० ले भाग लियो. आयो कक्षायोजन ६५८२१९३७ ॥ ॥ अब बिबसाधना ॥ सूर्योदयमा दुबै बिबनेमीउदयका असुसंख्या साढे बत्तिस्ले कक्षायोजनलाइ गुनियो २१३९२१२९५२. अहोरात्रासु २१६०० ले भाग लिदा ९९०३७ योजनात्म सूर्यबिबव्यास भयो ॥ चारले गुनियो. क्रोशात्मक सूर्यबिबव्यास भयो ३९६१४८ ॥ ॥ पृथ्वीभंडा दश लाख गुण ठूलो भन्ना बात गौरास्यह्रुले लेष्या. त्यो सर्वदा षिलापै देषीन्छ । कोशात्मक सूर्यबिबव्यास ३९६१४८ लाई पृथ्वीको व्यास सात हजार ७००० ले भाग लिदा छपन्न आयो ५६. तसर्थ तिनह्रुका मतमा पनी छपन्न गुण पृथ्वी-भंडा ठूलो सूर्यबिबव्यास ठहर्देन ॥ यस्तो देषता ग्रहादिको उच्चता बिबप्रमाण गौरा-स्यका किताबमा लेष्याको ठीक छैन. उपरितले आउदेन. तिनह्रुकै रीतमा पनि पूर्वापर किताब विरोध छ ॥ ॥

अथ सूर्यको मध्यस्थानस्थिति उत्तरदक्षिणगमनको विषय ॥

सायन मेष राशि तुला राशिका प्रारम्भमा सूर्य विषुवदृत्तका स्थानमा भ्रमण गर्दछ. तस्का साम्ने बरोबर तलका जो देश छन्. ति निरक्षदेश हुन्....

६-७ पत्र

ह्रुको गोला अग्निस्मेत् आउदछ ॥ तेसैलाई बज्रयात भन्छन ॥ ॥ यस्मा पुराणको मत ॥ अघि सत्ययुगमा इंद्रले पर्वतका पक्ष काट्तामा सुमेरु पर्वतको पुत्र मैनाक नाम भयाको भागीकन समुद्रका सरणमा गयो. त्यो मैनाक जब देषाहा पर्दछ. तब तेसैलाइ इंद्रले बज्रले दान्दा

तेस्का कणा पृथ्वीमा पर्दछन्. तेहि वज्रपात हो भन्छन् ॥ त्यो होइन. तेसै हो भन्या त्रेतायुगमा श्रीरामावतार हुदा सीतादेवीलाई षोडश जादा हनुमानले सागर लंघन गर्दासा मैनाक पर्वतले हनुमानको आतिथ्य गन्यो र तेसूले प्रसन्न भयाका इन्द्रले अबउप्रान्त तोलाइ मदेशी भय छैन भनी वरदान दियाको वास्मिकीरामायणका सुंदरकांडमा प्रसिद्ध छ. वज्रपात भयाको भन्या कलियुगमा पनि देषीदेँछ. तदर्थ त्यो सर्वथा होइन ॥ ॥ इति वज्रपातको विषय ॥ ॥

अथ करका अर्थात् असिनाको विषय ॥

बडा प्रचंड वायुले भूमिका अनेक धूलीहरू उडाउदा उडाउदा तेस् धूलीको मयल संपूर्ण फालिन्छ. त्यो मेघमंडलमा पनि पुग्दछ. तदनंतर तेस् धूलीमा जब जलका बिंदु मिसिया. तब त्यो गोल भैकन जम्दछन् र करका अर्थात् असिना जो छन्. फेरी पत्थर छँ भूमीमा षस्तछन् ॥ एसै कारण असिना पगाली हेर्दा कसैमा छार कसैमा अंगारप्रभृति देषीछन् ॥ ॥ यस्मा अर्को मतः ॥ वर्षा हुन्या समयमा वर्षण नभयाका जलमा जब वायु लाग्यो. तब त्यो जल बहुते सुक्तछ. जम्दछ. तस्मा सूर्यका किरणले लाग्योको जल पनि फेरी जब मिसियो. पुरानु नया मेघको एकट्टा भयो. तब वायु लागनाले छिन्नभिन्न गरिदिन्छ र त्यो जम्याको जल मेघमंडलमा ठहर्न सक्तैन र वत्तुलाकार भयाका उपला अर्थात् असिना भैकन भूमीमा षस्तछन् ॥ ति असिना वसंत शरद ऋतुमा अर्थात् चैत्र वैशाख आश्विन कार्तिक मैनामा बहुधा पर्दछन् ॥ ॥ इति असिनाको विषय ॥

अथ करका गोलादेशे संहितासारसमुच्चये सिद्धांतसार्वभौमे च ॥ ॥

उद्धृतैः पांशुभिर्भूमेः प्रचंडपवनोच्चयात् । मेघमंडलमानीतैर्मालिन्यपरिर्वाजतैः ॥

मिश्रणाज्जलबिंदूनां पिण्डीभावो भवेदिह । दृषवान्नपतत्येते द्रवत्ये च पुनः क्षितौ ॥

इत्येकमतं ॥ ॥

शिवसिद्धांते ॥

कालातीतं जलं वातादतिशुष्कं रवेः करैः ॥ इषदाद्रं वातभिन्नात्पतत्यतिघनात् घनात् ॥

उपला संव विज्ञेया वसंते शरदि भृशम् ॥ ॥

अथ दंड अर्थात् मेघका दंडाकारको विषयः ॥

आकाशमा दंड जस्ता अर्थात् लट्टी जस्ता आकार भयाका मेघका अवयवमा जब सूर्यका किरणको संयोग भयो. तब त्यो मेघदंडको आकार भयाको पृथ्वीबाट देषिन्छ. तेसैलाई दंड भन्छन् ॥ ॥ इति दंडः ॥ ॥

अथ दंडः गोलादेशे ॥

भानोश्च किरणा मेघावयवाश्चेत्सुपंगता ॥ दंडाकारतया दंडो दृश्यतेयं नभस्थले ॥ ॥

इति मेघदंडः ॥ ॥

अथ मेघवृक्षको विषयः ॥

सबै ठाउबाट पतला मेघले जब सूर्योबबलाइ छेक्यो अथवा सूर्यका नगीचमा त्यो मेघ पुग्थो. वायुले घटना गन्थो. तदनंतर मेघका छेउबाट निस्क्याका सूर्यका किरणले गरिकन ति मेघहरू वृक्षका आकार जस्ता भयाका देषीन्छन्. तेसैलाई मेघवृक्ष भन्छन्. त्यो मेघका वर्णका अनुसारले नील रक्त पीत श्वेत प्रभृती वर्ण भयाको हुन्छ. त्यो मेघको जस्तो जस्तो आकार भयो. तेसैका अनुसार हातो घोडा गाइ भैंसी मानिस् सहर गाउ घर देवल माछा पच्छी षाट् चद्दर घडा फारी कबंघ प्रभृती नानास्वरूप भयाको देषीछ ॥ ॥ इत्यम्वृक्षः ॥ ॥

अथाभ्रवृक्षः गोलादेशे ॥

यथा स्वल्पेन मेघेन सूर्योबिंबं समाश्रितं । समंततो मेघपार्श्वान्निःसृताः किरणा रवेः ॥
ते वृक्षाकारतां प्राप्ता प्रोक्तः सोभ्रतरुर्बुधैः । कदाचिन्नीलरूपोसौ दृश्यते मेघरूपतः ।
मेघस्वरूपवसतो नानावर्णस्वरूपकाः ॥ ॥

इति मेघवृक्षः ॥ ॥

अथ प्रतिसूर्यचंद्रौ अर्थात् दुई सूर्य दुई चंद्रको विषयः ॥

कोहि सूर्यका किरण मेघले वरीपरी बेन्हियाका छदा सूर्यका नगिचमा रह्याका मेघका जलमा जब ति किरणको प्रतिबिंब पन्थो. तब त्यो मेघ बडो तेजले युक्त भयाको प्रकाशमान द्वितीय सूर्य जस्तो देषीन्छ. तेसैलाई दोश्रो सूर्य भन्छन् ॥ चंद्रमामा पनी येस्तै पनं गयो भन्या दोस्रो चंद्र उदायो भन्छन् ॥ ॥ इति प्रतिसूर्यचंद्रौ ॥ ॥

अथ प्रतिसूर्यचंद्रौ गोलादेशे ॥

केचित्सूर्यस्य किरणा मेघैः संवेष्टिताः पृथक् ॥ सूर्यस्य निकटे मेघतोषेषु प्रतिबिंबिताः ॥
ततो भवेत्सतेजस्को द्वितीय इव भास्करः ॥ प्रोच्यते प्रतिसूर्योसौ चंद्रस्यैवं विचित्रयेत् ॥
इति प्रत्यर्कचंद्रौ ॥

अथ इंद्रधनुःको विषय ॥

अनंत नाम भयाका नागका वंसमा जन्म भयाका कामरूप भयाका अनेक नागहरू छन्. तिनीहरूका श्वास वायुले तेस्का ताताले मिसियाकामा जब प्रतिकूल अनुकूल दुवै वायु लाग्न गयो. तब वर्तुलाकार भयाको चित्रविचित्र वर्ण भयाको धनु जस्तो देषीछ. तेसैलाई इंद्रधनु भन्छन् ॥ ॥ यस्मा अर्को मतः ॥ मेघका समूहमा खगोलका अर्द्ध आकाशमा सूर्यका किरणहरू तेज भूमि जलका अंशले मिसियाका छदा अनेक वर्ण भयाका तेजले मिसिनाले पहलो वर्ण जल मिसिनाले नील वर्ण धूम मिसिनाले रातो वर्ण भयाका जब लाग्न गया. तब ति किरणले गरीकन धनु जस्तो स्वरूप देषीन्छ. तेसैलाई इंद्रधनु भन्छन् ॥ ॥ यस्मा अर्को मत ॥ नानाप्रकारका वर्ण भयाका सूर्यका अनेक किर(ण)हरू मेघले युक्त भयाका आकाशमा जब लाग्या. वायुले पनी घटना गरीदियो. तब ति किरणसमूह आकाशमा धनुषाकार देषिन्छन्. त्यो इंद्रधनु हो ॥ ॥ इति इंद्रधनुः ॥ ॥

अथ इन्द्रधनुः ॥

अद्भुतसागरे काश्यपः ॥

अनंतकुलजाता ये पन्नगाः कामरूपिणः ॥ तेषां निश्वाससंभूतं शक्रचापं प्रचक्षते ॥

संहितासारसमुच्चेवि ॥

ऐन्द्रं धनुः समुद्भूतं वत्मीकांतगतस्य च ॥ अनंतजातिनागस्य निश्वासाद्वायुनेरितात् ॥

विचित्रवर्णता तत्र निश्वासोष्माणमाश्रिताः ॥ प्रतिकलानुकूलाभ्यां वायुभ्यां वृत्ततात्र च ॥

इत्येकमतं ॥

सिद्धांतसार्वभौमे ॥

प्रावृषि सौराः किरणाः पयोदपटलेषु मूर्च्छितास्ते तु ॥ जनयन्त्यनेकवर्णास्तेजोभूमांबुभिर्मिश्राः ॥

तेजोमिश्राश्च पीतत्वं नीलत्वं जलमिश्रिताः ॥ धूममिश्राश्च लौहित्यं पृथक् यांति रवेः कराः ॥

तद्रश्मीनां सान्निहित्यं खगोलाद्धं यतो भवेत् ॥ अतस्तच्चापशदृशम् शक्रचापं बुधैः स्मृतं ॥ ॥

इति द्वितीयमतं ॥

चराहः ॥

सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विग्रहिताः कराः साभ्रे ॥ विद्यति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः ॥ ॥

इति शक्रचापः ॥ ॥

अथ परिवेषको विषयः ॥

किञ्चित् पतला मेघ भयाका आकाशमा नानाप्रकारका वर्ण भयाका सूर्यका किरणलाई अथवा चंद्रका किरणलाई वायुले जब घटना गन्थो. तब ति किरणले गरीकन घटनाका अनुसारले ठूला साना मंडलाकार भयाको नानाप्रकारको वर्ण भयाको आकाशमा तेसै ग्रहका वरीपरि परिवेष हुन्छ. तेसैलाई लोकमा इन्द्रपूरीसभा भन्छन् ॥ यस्मा दृष्टांत कहिन्छ ॥ सूर्यका सम्मुख भैकन मुखभरी जल हाली फुत्कार गरी त्यो जल फेक्नु र तेसु जलका कणाका मध्यस्थानमा आकाशमा परिवेष जस्तो अथवा इन्द्रधनु जस्तो देर्षीछ ॥ यस्ले यो जानियो. तेज जल वायुका संयोगले गरिकन इ हुबा रह्याछन् ॥ ॥ यस्मा अर्को मतः ॥ पतला पतला मेघ भयाका आकाशमा अश्विन्यादि नक्षत्र प्रभृती संपूर्ण ताराका ग्रहसंपूर्णका मंडलका किरणसंपूर्णका समूहहरू जब मूर्च्छिता अर्थात् संपूर्ण किरणको अवरोधन भयो. एकै जगामा संपूर्णको आघात भयो. तब तेस्ले गरीकन वर्तुल आकृति भयाको नानावर्ण भयाको परिवेष हुन्छ । येसैनिमित्त पूर्ण चंद्रांबिब छ भन्या तस्मा भयाको परिवेष संपूर्ण हुन्छ. खंड चंद्रांबिब छ भन्या तस्मा भयाको परिवेष खंड हुन्छ. जस्पट्टी चंद्र पूर्ण भयाको छैन. तेसैपट्टि खंडित भयाको परिवेष हुन्छ ॥ येसै कारण यो परिवेष प्राणिहरूका अदृष्टका वसले मंडलका किरणले गरीकन भयाको रहेछ भनी जानिन्छ । मंडलका किरणसंपूर्णको एकै जगामा संपूर्ण आघात भयो भन्या एकै मात्र परिवेष हुन्छ. अर्का जगामा पनी ति मंडलरश्मिको प्रत्याघात भयो भन्या प्रत्याघातका अनुसार दुइ तिन परिवेष पनी एकै समयमा एकै ग्रहमा हुन्छन् ॥ जस्तो दुइ तिन जगामा एकै वस्तुको छाया देषीयो

भन्या तेसलाई प्रतिछाया भन्छन्. त्यो पनि मंडलरश्मिले गरीकन भयाको हो ॥ दुइ तिन दीया बाल्याका अगामा दीपका अनुसार वस्तुको छाया दुइ तिन प्रभृती पनि हुन्छन् ॥ ॥ इति परिवेषः ॥ ॥
अथ परिवेषः ॥

सिद्धांतसारंभौमे वराहसंहितायां च ॥

संमूर्छिता रवीन्द्रोः किरणाः पवनेन मंडलीभूताः ॥ नानावर्णाकृतयस्तन्वभ्रे व्योम्नि परिवेषाः ॥
दृष्टान्तो यथाद्भुततात्पर्याविबोधे ॥

प्रातः स्पष्टगते सूर्ये प्राङ्मुखः स्वस्तिकासनः ॥ जलेन कवलं कृत्वा फुत्कारेण जलं क्षिपेत् ॥
तज्जलोत्थकणा मध्येन्तरिक्षे दृश्यते स्फुटं ॥ रेखा इन्द्रधनुःप्रख्या तदा जीवेत् वत्सरं ॥
इत्येकमतं ॥ ॥

संहितासारसमुच्चये ॥

ताराग्रहमंडलानां विमूर्छिता रश्मयो गगने ॥ विरलांबुदे तदा स्यात्परिवेषो मंडलाकृतिकः ॥
यत एष चंद्रांबवे पूर्णं खंडेथ वा तदाकारः ॥ मंडलरश्मिकृतोस्मात् परिवेषः प्राण्यदृष्टेन ॥
एकत्रैवाघातात्प्रत्याघाताद्द्वयं त्रयं भवति ॥ द्वित्रिस्थलेषु यद्वद्दृश्या छायाप्रतिछाया ॥
इति परिवेषे द्वितीयमतं ॥ ॥

अथ उल्का तारापात प्रभृतीको विषयः ॥

महात्मा लोकपालहरू लोकलाइ शुभाशुभ जनाउनानिमित्त तेजले युक्त...

अथोल्कातारापातादयः ॥

गर्गः ॥

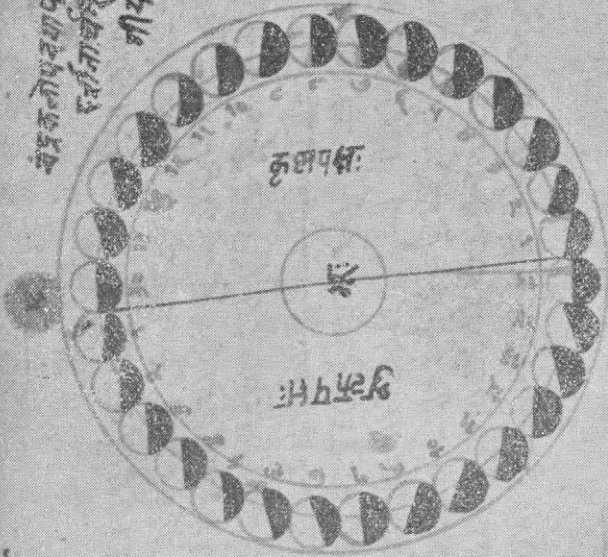
स्वास्त्राणि विसृजंथेते शुभाशुभानिवेदकाः ॥ लोकपाला महात्मानो लोकानां ज्वलितानि च ॥ ॥
इत्येकमतम् ॥ ॥...

७५ पत्र

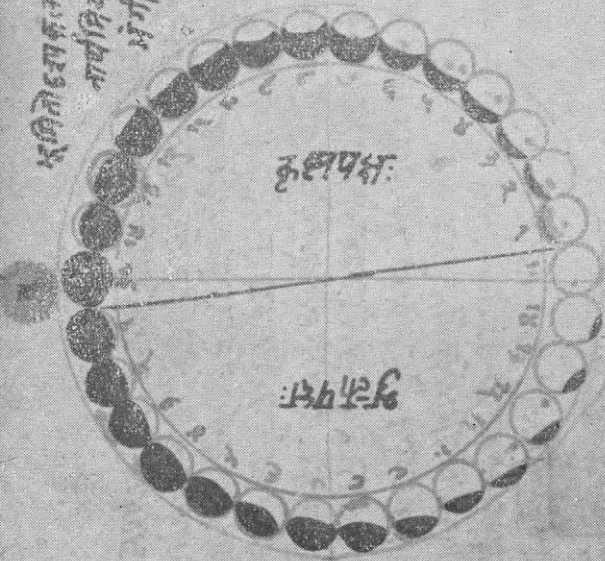
अथ चंद्रका कलाका बढना घटनाको विषय ॥ ॥

सूर्य तेजोमय गोल छ. तब सूर्यका किरण लाग्दा उष्णताको प्रतीति प्रत्यक्ष हुन्छ. चंद्रमा निवीड जलमय गोल छ. तब चंद्रका किरण लाग्दा शीतलताको प्रतीति प्रत्यक्ष हुन्छ. तेसै कारणले चंद्रका अमृत किरण छन् भनी लोकमा प्रसिद्ध छ. यस्ता चंद्रांबबमा जस्पट्टि जति सूर्यांबबका किरण पन्या. तेस्पट्टि तति चंद्रांबब प्रकाश देषीछ. अर्कापट्टि तेही निवीड चंद्रांबबले सूर्यका किरण छेकीदिछ र श्यामवर्ण भयाको चंद्रांबब मात्र रहन्छ. परंतु आकाशको पनि नीलवर्ण हुनाले मिलिजान्छ. प्रकाश हुन सक्तैन. अमावास्याका समाप्तिमा सूर्य चंद्र माथि तल आफना आफना कक्षामा राशि अंशा घडी पलादिले बरोबरमा रहन्छन्. चंद्रका माथि बरोबरमा सूर्य हुनाले उपह्लापट्टिको चंद्रांबब तेजोवान् हुन्छ. पृथिवीपट्टिको बिब श्याम हुन्छ. चंद्रका उपह्ला पृष्टका मध्यमा बसन्त्या अग्निष्वात्तादि पितृगणहरूको शिरमाथि सूर्य हुनाले अमावास्याका दिन मध्यान्ह हुन्छ. तेसै कारणले अमावास्या पितृकार्यमा

चंद्रकलोपवधापुत्रव
 र्दनाचरित्
 नीपम्

भूमितोरासकलाहर्ष
 नाथदियम्
 भंगी

अक्षय पुष्य दिव्य भनी वेद धर्मशास्त्र ज्योतिःशास्त्रमा कल्याको हो. सूर्यग्रहणमा पृथिवीदेवी जब सूर्य चंद्र बरोबर सूत्रमा पन्था. तब स्यामवर्ण भयाका चंद्रबिबले प्रकाशमान सूर्य-बिबमा जति छेकीदिव्य. तति श्यामवर्ण भयाको सूर्यग्रहण हुन्छ. औ ठीलो हिङ्ग्या सूर्यलाइ पछि छोडी चांडो हिङ्ग्या भयाको चंद्रमा बाह राशि तिन शय साठि अंशाले विभाग गन्थाका भचक्रमा बाह बाह अंशा अघि जाछ. तब एक एक कला तेजको वृद्धि अथवा न्हास भयाको भूमिबाट देषिछ. तेसलाई तिथिव्यवहार गर्दछन्. औ जब बाह अंशा मात्र सूर्यदेवी चंद्र अघि गयो. तब शुक्लप्रतिपदा तिथिको समाप्ति द्वितीया तिथिको आरंभ हुन्छ. ताहा चंद्रको तेजोवान् एक कला पृथिवीबाट देषिछ. अरु चौध कला तेजवान् माथिपट्टि पर्दछन्. परंतु त्यो तेजवान् कला सूर्यले गरिकन भयाको हुनाले सूर्य भयापट्टि तेजवान् देषिछ. शुक्लद्वितीया तिथिमा सूर्यदेवी पूर्व दिशामा चंद्र हुनाले बिबका पश्चिम-पट्टिको कला तेजवान् भूमिबाट देषिछ. त्यो सकल लोकप्रसिद्ध छ. येसैलाई चंद्रोदय भन्छन्. शुक्लद्वितीया सबैमा चंद्रदर्शन गर्नु. तेसले एक सैन्हासम्मको शुभाशुभ विचार हुन्छ. परंतु लोकहरू आश्विनशुक्ल-द्वितीयामा विशेष गरी चंद्रको दर्शन गर्छन्. अरु द्वितीयामा याद गर्दैनन्. द्वितीयामा चंद्रको कला शूंग जस्तो देषिछ. मीन मेघराशिको चंद्र छ भन्था दक्षिण दिशाको शूंग उचो उत्तरको शूंग नीचो हुन्छ. वृष कुंभ राशिको चंद्र छ भन्था दुवै शूंग बरोबर हुन्छन्. बाकी राशिको चं-

७६ पत्र

द्र छ भन्था उत्तर दिशाको शूंग उचो दक्षिणको नीचो शूंग हुन्छ. कदाचित् उल्टो भयो भन्था अशुभ जानु. औ पृथिवीबाट तेजवान् कलाको वृद्धि भयाको देषिछ र शुक्लपक्ष अर्थात् उज्यालो पक्ष भनी भंदछन्. जब सूर्यदेवी चौबिस् अंशा चंद्र अघि गयो. तब द्वितीयाको समाप्ति तृतीयाको प्रारंभ हुन्छ. तेस्मा पृथिवीबाट चंद्रको दुइ कला पश्चिमपट्टिको प्रकाश देषिछ. औ सूर्यदेवी तिन राशिअघि जब चंद्र जाछ. तब शुक्लाष्टमीको मध्य हुन्छ. चंद्रबिब पश्चिमपट्टि आधा तेजवान् भूमिबाट देषिछ. आधा उपल्लापट्टि तेजोवान् हुन्छ. अस्तसमयमा हामीहरूका पृथिवीले ऊँ पितृहरूका चंद्रबिबले शुक्लाष्टमीदेवी सूर्यलाइ छेकनाको आरंभ गर्छ र रात्रिको प्रारंभ हुन्छ. औ जब सूर्यदेवी छ राशिअघि चंद्र गयो. तब सूर्य चंद्र बरोबर साम्ने हुनाले सूर्यका किरण पृथिवीपट्टिका संपूर्ण चंद्रबिबमा पर्दछन् र पृथिवीबाट संपूर्ण कला प्रकाश देषिछ. चंद्र पूर्ण भयाका देषनाले पूर्णमासि तिथि भन्छन्. यस्मा सूर्यबिबलाइ बरोबर बोचमा बसी चंद्रबिबले छेकीदिव्य र पितृको अर्द्धरात्र हुन्छ. औ जेहे पृथिवीका बरोबर सूत्रमा चंद्र सूर्य पन्था. तब सूर्यले गरिकन भयाको भूछाया रात्रिस्वरूप सूयाका क्रमले सूर्यकक्षासम्म पुग्याकामा चंद्र पछि. तेस् पृथिवीले सूर्यलाइ जति छेकीदियो. तेति चंद्रमामा सूर्यका तेजोवान् किरण पर्दैन र चंद्रग्रहण हुन्छ. औ जब सूर्यदेवी छ राशि बाह अंशाअघि चंद्र गयो. तब पृथिवीबाट देषता चंद्रबिबको एक कला तेज घट्याको चंद्रदेवी पूर्व सूर्य हुनाले पूर्वपट्टि चौध कला तेजोवान् देषिछ. एक कला तेजोवान् उपल्लापट्टि पछि. येसैलाई कृष्णप्रतिपदा तिथिको समाप्ति द्वितीयाका प्रारंभ भन्छन्. तेजोवान् कला घटतो गयो. श्यामकलाको वृद्धि हुन लाग्यो भयानिमित्त कृष्णपक्ष

अर्थात् अध्यायी पक्षः भंछन्. पौराणिकहरू ति चंद्रका तेजोवान् एक एक कलाकन कृष्णपक्षमा अग्निप्रभृति देवता पांछन् र कला घट्छन् भंछन्. कला पान गर्न्या देवता वन्हिः १ रविः २ विश्वेदेवाः ३ वरुणः ४ वषट्कारः ५ वासवः ६ ऋषयः ७ अर्जकपात् ८ यमः ९ वायुः १० उमा ११ पितरः १२ कुबेरः १३ पशुपतिः १४ प्रजापतिः १५. इ पंध्र देवता कृष्णपक्षमा क्रमले एक एक कला पान गर्दछन्. शुक्लपक्षमा ति पान गर्न्या वरुह्यावि देवतादेवी एक एक कला क्रमले आई चंद्र-बिंबमा उमा हुंछ र पूर्णमासिमा कला पूर्ण हुंछ. सो-हौ कला चंद्रको देहकन धारणा गर्न्या आधार शक्तिरूप भयाको अमा नाम भयाको महाकला छ. तेस्कलाको क्षय वृद्धि हुदैन भंछन्. यो कुरो उपपत्तिले बस्न शक्तैन. भौ जब सूर्यदेवी नौ राशिअधि चंद्र गयो. तब

७७ पत्र

कृष्णाष्टमी तिथिको मध्य हुंछ. चंद्रदेवी पूर्व सूर्य हुनाले पूर्वतरफको चंद्रार्द्धबिंब प्रकाश देषिछ. चंद्रका उपल्ला पीठका मध्यमा बसन्त्या पितृहरूको चंद्रले छेकीयाको सूर्यार्द्ध देवीन लाग्दछ र दिनको प्रारंभ हुंछ. यैसै कारणले कृष्णाष्टमीदेवी शुक्लाष्टमीपर्यन्त पितृहरूको दिन. शुक्लाष्टमी-लगायत् कृष्णाष्टमीपर्यन्त पितृको रात्रि. मनुष्यहरूका तिस्र दिनको पितृको एक अहोरात्र सिद्ध हुंछ. यो संपूर्ण भंगीरचनामा प्रत्यक्ष देषिछ ॥ ॥ इति चन्द्रकलाका वृद्धि-हासको विषय संपूर्ण भयो ॥ ॥

अथ दिनरातको विषय ॥ ॥

उपाधि नभै जब सूर्यको दर्शन भयो. तब दिन हुंछ. उपाधि नभै जब सूर्य देख्न छोडियो. तब रात्रि हुंछ. यसै कारणले मनुष्यहरू साठी घडीभित्रमा सूर्यको दर्शन पनी पाउछन्. नदेष्न्त्या पनि हुंछ र साठी घडीको अहोरात्र हुंछ. पितृहरू मनुष्यका तिस्र दिनभित्रमा सूर्यदर्शन पाउछन्. नदेष्न्त्या पनि हुंछ र तिस्र मनुष्यदिनको पितृको एक अहोरात्र हुंछ. देवताहरू मनुष्यका वर्ष दिनभित्रमा सूर्यको दर्शन पाउछन्. नदेष्न्त्या पनि हुंछ र मनुष्यका वर्षको देवताहरूको एक अहोरात्र हुंछ. यसको विषय गोलमा प्रसिद्ध छ. ब्रह्मा प्रलयसम्म सूर्यलाई देष्टछ र एक कल्पको दिन हुंछ. ...

१०७ पत्र

अथ ग्रहका पृथ्वीदेवी दूरताहरूको विषय ॥ ॥

प्रथम चंद्रग्रह पृथ्वीदेवी रसरसेपुमहोपुमिता विधोः ॥ एकावन्न हजार पांच शय छयासठ्ठी योजन दूरमा छ. ५१५६६ अर्थात् बिस लाख छ हजार बुइ शय चौसठ्ठी २०६२६४ कोश दूरमा चंद्रकक्षा छ ॥ ॥ तहाप्रांत बुधग्रह पृथ्वीदेवी । दंताभ्रषण्णुपमिते शशिजं ॥ एक लाख छयासठ्ठी हजार बत्तिस्र १६६०३२ योजन दूरमा छ अर्थात् छ लाख चौसठ्ठी हजार एक शय अठ्ठाइस् ६६४१२८ कोश दूरमा बुधकक्षा छ ॥ ॥ चंद्रकक्षादेवी चार लाख सतावन्न हजार आठ श(य) चौसठ्ठी कोश ४५७८६४ ठाढा बुधकक्षा छ ॥ ॥ ताहाप्रांत शुक्रग्रह पृथ्वीदेवी ॥ कवि तु तेजोमयं

४. चन्द्रका कला घट्ना बढनाको विषय पूर्णिमा १८ अङ्कका १५४-१५७ पृष्ठमा छापिएको छ ।

५. यहाँ बुइ लाख हुनुपर्नेमा भूलले बिस लाख लेखिएको छ ।

गजगजांबरसिद्धवेदेः ॥ चार लाख चौबिस हजार अठासी योजन ४२४०८८ दूरमा छ अर्थात् सोह
 लाख छयान्नब्बे हजार तिन शय बावन्न कोश १६९६३५२ दूरमा शुक्रकक्षा छ ॥ ॥ चंद्रदेवी
 चौध लाख नब्बे हजार अठासी १४९०८८ कोश टाढा ॥ बुधदेवी दश लाख बत्तिस हजार दुई
 शय चौबिस १०३२२२४ कोश टाढा शुक्रकक्षा छ ॥ ॥ ताहाप्रांत सूर्यग्रह पृथ्वीदेवी ॥ उष्णद्वि
 नगनगानलनंदनागतकः ॥ छ लाख उनान्नब्बे हजार तिन शय सतहत्तर ६८९३७७ योजन दूरमा छ
 अर्थात् सत्ताइस् लाख सतावन्न हजार पाच शय आठ २७५७५०८ कोश दूरमा सूर्यकक्षा छ ॥ ॥ ॥ ॥
 चंद्रदेवी पच्चिस लाख एकावन्न हजार दुइ सय चवालीस् कोश २५५१२४४ टाढा ॥ बुधदेवी
 बिश लाख तृयान्नब्बे हजार तिन शय असी कोश २०९३३८० टाढा ॥ शुक्रदेवी दश लाख एकसठ्ठी
 हजार एक शय छपन्न कोश टाढा सूर्यकक्षा छ ॥ ॥ तहाप्रांत मंगलग्रह पृथ्वीदेवी ॥ कुजं नवकुण्ड-
 रसरंध्रसूर्यः ॥ बाह् लाख छयान्नब्बे हजार छ शय उन्डइस् १२९६६१९ योजन दूरमा छ अर्थात्
 एकावन्न लाख छयासी हजार चार शय छहत्तर ५१८६४७६ कोश दूरमा भौमकक्षा छ ॥ ॥ चंद्रदेवी
 उन्चास लाख असी हजार दुई शय बाह् ४९८०२१२ कोश टाढा ॥ बुधदेवी पैतालीस् लाख
 बाइस् हजार तिन शय अठचालीस् ४५२२३४८ कोश टाढा ॥ शुक्रदेवी चौतिस लाख नब्बे हजार
 एक शय चौबिस ३४९०१२४ कोश टाढा ॥ सूर्यदेवी चौबिस लाख अठाइस् हजार नौ शय
 अठसठ्ठी २४२८९६८ कोश टाढा भौमकक्षा छ ॥ ॥ ताहाप्रांत बृहस्पतिग्रह पृथ्वीदेवी ॥ जीव
 गजत्रिशरऋत्वगभूमिनागः ॥ तृयाशी लाख छपन्न हजार सात शय अठार ८३५६७१८ योजन दूरमा छ ॥
 अर्थात् तिन कोटी चौतिस लाख छबिस हजार आठ शय बहत्तर ३३४२६८७२ कोश दूरमा
 जीवकक्षा छ ॥ ॥ चंद्रदेवी तिन कोटी बत्तिस लाख बिस हजार छ शय आठ ३३२२०६०८
 कोश टाढा ॥ बुधदेवी तिन कोटी सत्ताइ(स) लाख बासठ्ठी हजार सात शय चवालिस ३२७६२७४४
 कोश टाढा ॥ शुक्रदेवी तिन कोटी सत्त्र लाख सत्ताइस् हजार पांच शय बिस ३१७२७५२०
 कोश टाढा ॥ सूर्यदेवी तिन कोटी छ लाख उनाहत्तर हजार तिन शय चौसठ्ठी ३०६६९३६४
 कोश टाढा ॥ भौमदेवी दुइ कोटी बयाशी लाख चालिस हजार तिन शय छयान्नब्बे २८२४०३९६ कोश
 टाढा गुरुकक्षा छ ॥ ॥ ताहाप्रांत शनैश्चरग्रह पृथ्वीदेवी । मंदं धराद्रिनवतीन्दुगुणाभ्रनेत्रैः ॥ दुइ कोटी

५. १४९००८८ हनुपनेमा भूलले १४९०८८ लेखिएको छ ।

६. तीस हजार हनुपनेमा भूलले सत्ताइस् हजार लेखिएको छ ।

७. ३१७३०५२० हनुपनेमा भूलले ३१७२७५२० लेखिएको छ ।

८. ताहाप्रांत बृहस्पतिग्रह पृथ्वीदेवी ॥ जीव गजत्रिशरऋत्वगभूमिनागः । एकाशी लाख छहत्तर
 हजार पांच शय अठतिस ८१७६५३८ योजन दूरमा छ ॥ अर्थात् तिन कोटी सत्ताइस् लाख छ
 हजार एक शय बावन्न ३२७०६१५२ कोश दूरमा जीवकक्षा छ ॥ ॥ चंद्रदेवी तिन कोटी
 चौबिस लाख उनाशय हजार आठ शय अठासी ३२४९९८८८ कोश टाढा ॥ बुधदेवी तिन कोटी
 बिस लाख बयालिस हजार चौबिस ३२०४२०२४ कोश टाढा ॥ शुक्रदेवी तिन कोटी दस लाख नौ
 हजार आठ सय ३१००९८०० कोश टाढा ॥ सूर्यदेवी दुई कोटी उनाशय लाख अठचालिस हजार
 छ सय चवालिस २९९४८६४४ कोश टाढा ॥ भौमदेवी दुइ कोटी पचहत्तर लाख उन्डइस् हजार

तिन लाख उन्डइस् हजार एकहत्त(२) २०३१९०७१ योजन दूरमा छ ॥ अर्थात् आठ कोटी बान्ह लाख छहत्तर हजार दुई शय चौराशी ८१२७६२८४ कोश दूरमा शनिकक्षा छ ॥ ॥ चंद्रदेवी आठ कोटी दस् लाख सत्तरी हजार बिस ८१०७००२० कोश टाढा । बुधदेवी आठ कोटी छ लाख बान्ह हजार एक शय छपन्न ८०६१२१५६ कोश टाढा । शुक्रदेवी सात कोटी पचासबै लाख उनाशी हजार नौ शय बत्तिस ७९५७९९३२ कोश टाढा ॥ सूर्यदेवी सात कोटी पचाशी लाख अठार हजार सात शय छहत्तर ७८५१८७७६ कोश टाढा ॥ भौमदेवी सात कोटी साठी लाख उन्नासबै हजार आठ शय आ ...

०—०

गणेश दैवज्ञ र लक्ष्मीपति पाँडे

—देवीप्रसाद भण्डारी

आफूले बोलेको कुरा पुग्छ वा पुग्दैन भनी बरीक्षा गरी हेर्नु बुद्धिमान् मनुष्यको कर्तव्य हो । यस कारण बुद्धिमान् ज्योतिषीले आफूले गणना गरी ल्याएका ग्रहण तथा ग्रहहरूका अस्तोदय आदि मिल्छन् वा मिल्दैनन् भनी आकाशमा हेर्नु आवश्यक हुन्छ । केही गरी नमिलेमा कहाँ बिग्रचो, के गरी मिल्ला भनी मिलाउने उद्योग गर्नु पनि उसको कर्तव्य हुन्छ । यस कारण आकाशको घटनालाई हेरी टिपेर राख्नु उसको कर्तव्य हुन्छ । ग्रहलाघवका रचयिता प्रसिद्ध ज्योतिषी गणेश दैवज्ञले आफ्नो गणनालाई आकाशको घटनासँग मिलाउने उद्योग गरेको कुरा उनको ग्रन्थबाट बुझिन्छ । जस्तै—

सौरोऽर्कोऽपि विधूच्चमङ्ककलिकोनाब्जो गुरुस्त्वार्यजो—

ऽसृग्राहू च कजं जकेन्द्रकमथार्ये सेषुभागः शनिः ।

शौक्रं केन्द्रमजार्यमध्यगमितीमे यान्ति दृक्तुल्यतां

सिद्धैस्तैरिह पर्वधर्मनयसत्कार्यादिकं त्वादिशेत् ॥१६॥

(ग्रहलाघव मध्यमाधिकार)

[सूर्यसिद्धान्तबाट गणना गर्दा सूर्य, चन्द्रोच्च र ९ कला घटेका चन्द्र मिल्न आउँछन् । आर्यसिद्धान्तबाट गणना गर्दा मङ्गल, बृहस्पति, राहु र ५ अंश जोडिएका शनैश्वर मिल्न आउँछन् ।

छ शय छहत्तर २७५१९६७६ कोश टाढा गुरुकक्षा छ ॥ ॥

यस्तो हुनुपर्नेमा अङ्कानां वासतो गतिः सा विचार नपुनी माथिको कुरा लेखिएको हो ।

ब्रह्मसिद्धान्तबाट गणना गर्दा बुधको शीघ्रकेन्द्र मिल्न आउँछ । ब्रह्मसिद्धान्त र आर्यसिद्धान्तबाट गणना गरी ल्याइएका फलको योग गरेर आधा गर्दा शुक्रको शीघ्रकेन्द्र मिल्न आउँछ । यसरी गणना गरी ल्याइएका ग्रहहरू आफ्नो आँखाले हेर्दा ठीकसँग मिल्न आउँछन् । यसरी गणना गर्दा सिद्ध हुन आएका ग्रहहरूबाट ग्रहण, धार्मिककार्य, नीतिकार्य, शुभकार्यादि बताउनुपर्छ ।]

यताबाट कुन कुन ग्रह कुन कुन ग्रन्थबाट गणना गर्दा मिल्न आउँछन् भनी गणेश देवज्ञले भिन्नाभिन्नै ग्रन्थबाट गणना गरी आकाशमा हेरेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

गणेश देवज्ञले वि. सं. १५७८ मा लागेको खग्रास सूर्यग्रहण र वि. सं. १६१३ मा लागेको वलयाकार सूर्यग्रहणको वर्णन लेखेर राखेका छन् भनी उनका पनाति गणेशले सिद्धान्तशिरोमणिको आफ्नो टीका शिरोमणिप्रकाशको चन्द्रग्रहणाधिकारमा लेखेका छन् । ती यहाँ उद्धृत गरिन्छन्—

शाके त्र्यब्धीन्द्र १४४३ तुल्ये वृषशरदि मधौ मासि बाणेन्दु १५ नाडी—

तुल्ये दर्शोऽश्विधिष्ण्ये दिनकरदिवसे भानुसर्वग्रहोऽभूत् ।

तस्मिन् सर्वग्रहेऽस्तं गतवति सकले काव्यसप्तषिमुख्या—

स्तारा दृष्ट्वान्धकाराकुलितमिह जगत् तत् तु हा हा चकार ॥

[शकसंवत् १४४३ (वि. सं. १५७८) वृषसंवत्सर चैत्रकृष्ण (पूर्णान्तमानले वंशाखकृष्ण) औंसी आदित्यवार अश्विनीनक्षत्रमा १५ घडी दिन चढ्दा सूर्यको सर्वग्रहण भयो । त्यो सूर्यग्रहणमा सबै कुरा नदेखिने भए । त्यस अन्धकारमा शुक्र, सप्तर्षि आदि तारालाई देखेर आकुलव्याकुल भएका दुनियाँले हाहाकार गरे ।]

(पूर्णिमा १८ अङ्कका १६२—१६३ पृष्ठबाट)

यस दिनको गणना गर्दा आएको पञ्चाङ्ग यस प्रकारको छ—

शाके १४४३ (वि. सं. १५७८) वृषसंवत्सर चैत्रकृष्ण (पूर्णान्तमानले वंशाखकृष्ण)

गते	वार	तिथि	घडी पला	नक्षत्र	घडी पला	
वंशाख	१२	आदित्य	औंसी	१४ । ३९	अश्विनी	२६ । ५४

आर्यावर्तमा बाह्रैस्पत्यमानको संवत्सर चलेको छ । यो वृषसंवत्सरचाहिँ दक्षिणापथमा चलेको सौरमानअनुसारको हो ।

शाकेऽष्टाद्रिमनू १४७८ न्मिते नलशरद्यूर्जेऽष्टदनाडीमिते

दर्शोऽब्जाहनि मित्रभेऽभवदिनप्रस्तं महाश्चर्यकृत् ।

शेषोर्कः परितः सितो बलयवन् मध्ये च कृष्णो यतोऽ—

त्वं चान्द्रं वपुरैक्षताऽत्र कविविद्भान्यन्धकारे जनः ॥

[शकसंवत् १४७८ (वि. सं. १६१३) नलसंवत्सर कार्तिककृष्ण (पूर्णात्मानले मार्गकृष्ण) औंसी सोमवार अनुराधा नक्षत्रमा ८ घडी दिन चहुदा अचम्मलागदो सूर्यग्रहण भयो । ग्रहण लागी बाँकी रहेको सूर्यको बिम्ब वरिपरि उज्यालो भएर बाला जस्तो भएको थियो, बीचमा कालो थियो । किनभने चन्द्रमाको बिम्ब सानो थियो । त्यस अन्धकारमा दुनियाँले शुक्र बुध आदि ग्रह र नक्षत्रलाई देखे ।]

(पूर्णिमा १८ अङ्कका १६२-१६३ पृष्ठबाट)

यस दिनको गणना गर्दा आएको पञ्चाङ्ग यस प्रकारको छ-

शाके १४७८ वि. सं. १६१३ नलसंवत्सर कार्तिककृष्ण (पूर्णात्मानले मार्गकृष्ण)

गते	वार	तिथि	घडी पला	नक्षत्र	घडी पला
मार्ग ४	सोम	औंसी	१४।४१	विशाखा	५।५३

यो नलसंवत्सर पनि दक्षिणापथमा चलेको सौरमानानुसारको हो ।

यहाँ आएको विशाखाको घडी सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकारका ७१-७५ श्लोकानुसार गणना गरी ल्याइएको सूक्ष्मनक्षत्रानुसारको हो । यो गणना गर्ने बिधि र सारणी रत्नदीपमा पनि छ ।

गणेश देवजले वि. सं. १५७७ मा ग्रहलाघव बनाएका हुन् । वि. सं. १५७८ को खयास सूर्यग्रहणको प्रत्यक्ष विवरण र वि. सं. १६१३ को बलयाकार सूर्यग्रहणको प्रत्यक्ष विवरण पनि उनले लेखिराखेको देखता उनले आफ्नो जीवनको लामो अवधिसम्म पनि चाख सानो आफ्नो गणनालाई आकाशको घटनासँग मिलाई हेर्ने काम चालु नै राखेका रहेछन् भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

चन्द्रमा र शुक्रको अस्तोदयका विषयमा अन्तर परेका कुरा थाहा पाई चन्द्रमा र शुक्रको कालांशमा संस्कार गर्नाको निमित्त गणेश देवजले नयाँ रीति लेखेका छन् । जस्तै-

स्यात् खाभ्रान्यु३००दयान्तरं भ२७विहृतं स्वर्णं पृथूनोदये

यत् तत्संस्कृतदृष्टिकर्मलवतः प्राणांशसंस्कारिताः ।

पूर्वाक्ता भृगुचन्द्रयोः क्षणलवाः स्पष्टा भृगोश्चोनिता

द्वाभ्यां२ तद्वदयास्तदृष्टिसमता स्यात्लक्षितेषा मया ॥२१॥

(ग्रहलाघव उदयास्ताधिकार)

[पहिले सायन चन्द्रमा र सायन शुक्र बसेका राशिको उदयपला ल्याउनु, अनि ती उदयपलाको ३०० सँग अन्तर गर्नु । सो अन्तरपलालाई २७ ले भाग लिनु, भाग लिँदा आएको लब्धि अंशादि हुन्छ । यो अंशादि फल ३०० भन्दा उदयपला धेरै भएमा धनात्मक र ३०० भन्दा उदयपला थोरै भएमा ऋणात्मक हुन्छ । सो अंशादि फल चन्द्रमा र शुक्रको दृक्कर्मांशमा संस्कार गर्न (दुवै धन धन वा ऋण ऋण भएमा जोड्नु, धन र ऋण भएमा अन्तर गर्नु), संस्कृत दृक्कर्मांश

हुन्छ । संस्कृत दृक्कर्मशलाई ५ ले भाग लिनु, भाग लिँदा आएको लब्धि अंशादि हुन्छ । सो अंशादि फल चन्द्रमा र शुक्रको कालांश (माथि १२ श्लोकमा बताइएका कालांश) मा संस्कार गर्नु (अंशादि फल धन भए जोड्नु, ऋण भए घटाउनु) । यसरी संस्कार गर्नाले सो कालांश स्पष्ट हुन्छ र शुक्रको कालांशमा अरु २ अंश घटाउनाले फल स्पष्ट हुन्छ । किनभने यस रीतले संस्कार गरेर आएको कालांशबाट गणना गरी हेर्दा आकाशको घटनासँग गणना मिल्नेको दृश्य मैले देखेको हुँ ।]

देवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेले यिनै गणेश देवज्ञको पदानुसरण गरी आफ्नो जीवनभर भिन्नाभिन्न ग्रन्थका आधारमा आफूले गरेका गणनालाई आकाशको घटनासँग मिलाई हेर्ने उद्योग गरेका थिए भन्ने कुरा उनले गणना गरिराखेका पत्रबाट बुझिन्छ । तीमध्ये केही पत्रका सारांश यहाँ दिइन्छन् ।

वि. सं. १८७१ श्रावण ४ गते श्रावणकृष्ण औंसी आदित्यवारको खण्डप्रास सूर्यग्रहणको विषयमा यस्तो लेखिएको छ—

ग्रहलाघवीयम्

स्पर्शः १४।१६ स्फुटकालः १७।४७ मोक्षः २१।५३ सूर्योर्व १०।२२ चंद्रोर्व ११।३३
श्रासः १।४९।१३

श्रीमत्सूर्यसिद्धान्तात्

स्पर्शः १४।१२ तिथ्यंतः १७।१५ मोक्षः २१।८।३१

पञ्चाङ्गमा

सूर्योर्व स्प १५।३७ मो २१।२९

परिलेखमा

पश्चिमबाट स्पर्श । पूर्वबाट मोक्ष ।

निरध्नः दृग्गोचरः स्पर्शः १३।३५ मोक्षः २०।०

यहाँ भिन्नाभिन्न ग्रन्थबाट गणना गर्दा

ग्रहलाघवबाट

सूर्यसिद्धान्तबाट

पात्रोमा टिपेको (ग्रन्थ नखुलेको)

स्पर्शकाल दिनगतघटी १४।१६ दिनगतघटी १४।१२ दिनगतघटी १५।३७

मोक्षकाल दिनगतघटी २१।५३ दिनगतघटी २१।९ दिनगतघटी २१।२९ आएका रहेछन् ।

परन्तु आफूले हेर्दा स्पर्श दिनगतघटी १३।३५ मा र मोक्ष दिनगतघटी २०।० मा देखिएछ ।

त्यस बेला बादल लागेको रहेनछ र सो घटना देखिएछ ।

वि. सं. १८७१ पीष १४ गते मार्गशुक्ल पूर्णिमा सोमवारको खण्डप्रास चन्द्रग्रहणको विषयमा यस्तो लेखिएको छ—

प्रहलाधवीयम्

स्पर्शकालः ५२।२१।६ रात्रिगतघटी २६।३९ रात्रि शे. घ. ७।३९^१

मध्यकालः ५५।३० रात्रिगतघटी २९।४८ रात्रि शे. घ. ४।३०

मोक्षकालः ५९।१४।१० रात्रिगतघटी ३३।३२ रात्रि शे. घ. ०।४५

चंद्रांबिंबं ११।३०।८ भूभा २९।२२ ग्रासोंगुलादिः ६।३४।४०

अत्र जिष्णुसुतोदितसंस्कारात्

स्पर्शकाल स्फुटतर ५३।० रात्रिगतघटी २७।१८ रात्रिशेषघटी ७।० स्पर्शस्तु दृग्गोचरतुल्यं (त्यः)

मध्यकालः ५५।३० रात्रिगतघटी २९।४८ रात्रिशेषघटी ४।३०

मोक्षकालः ५९।१२ रात्रिगतघटी ३३।३० रात्रिशेषघटी ०।४८

पञ्चाङ्गमा

चंद्रः ५३।५२ ६०।३६

परिलेखमा

पूर्वं ईशानबाट स्पर्श । पश्चिम वायव्यबाट मोक्ष ।

मोक्षस्तु दिनारंभे चंद्रस्य दर्शनमतो दिनगतघटी ० पलेषु ४० मोक्षो जातस्ततरचंद्रास्तो
दृक्सिद्धः निरञ्जः

यहाँ भिन्नाभिन्नं ग्रन्थबाट गणना गर्दा

प्रहलाधवबाट ब्रह्मगुप्तले बताएको संस्कार गर्दा पात्रोमा टिपेको

स्पर्शकाल रात्रिशेषघटी ७।३९ रात्रिशेषघटी ७।० रात्रिशेषघटी ६।८

मोक्षकाल रात्रिशेषघटी ०।४५ रात्रिशेषघटी ०।४८ दिनगतघटी ०।३६ आएका रहेछन् ।

परन्तु आफूले हेर्दा ब्रह्मगुप्तले बताएको संस्कार गरेको गणितको स्पर्शचाहिँ मिल्न
आएछ । मोक्ष भएकोवाहिँ सूर्योदय भएको ४० पलापछि देखिएछ । त्यसपछि चन्द्रास्त भएको
देखिएछ । त्यस बेला बादल लागेको रहेनछ र सो घटना देखिएछ ।

वि. सं. १८७२ आषाढ ९ गते ज्येष्ठशुक्ल पूर्णिमा बुधवारको खग्रास चन्द्रग्रहणको विषयमा
यस्तो लेखिएको छ-

प्रहलाधवीयः

स्पर्शकालः ४१।४।५९ रात्रिगतघटचः ६।४३।४५

संमौलनकालः ४४।४७।४८ रात्रिगतघटचः १०।२४।३४

मध्यकालः ४५।९।५६ रात्रिगतघटचः १०।४६।४२

१. यहाँ पहिलेबाट ७।२१ लेखी पछि १ लाई ९ बनाइएको छ । तर २ लाई ३ बनाउनचाहिँ बिर्सको
देखिन्छ ।

२. यहाँ ४१ हुनुपर्नेमा ४३ भएको देखिन्छ ।

उन्मीलनकालः ४५।५०।५८ रात्रिगतघटचः ११।२७।४४

मोक्षकालः ४९।३१।३७ मोक्षकालघटचः १५।८।२३

चन्द्रबिम्बः १०।८।१९ भूमिभा २५।२४।५३ छन्नं १०।२४।४९ खद्यन्नं ०।१६।३०

परिलेखमा

पूर्व अग्नेयबाट स्पर्श । उत्तर वायव्यबाट संमीलन । उत्तर ईशानबाट उन्मीलन । पश्चिम नैऋतबाट मोक्ष ।

दृग्गोचरस्तु स्पर्शकालः रात्रिगतघटी ७।१५ मोक्षकालः रात्रिगतघटी १७

मेघः न वर्षणं साध्रः

यहाँ गणना गर्दा ग्रहलाघवबाट स्पर्शकाल रात्रिगतघटी ६।४४ मोक्षकाल रात्रिगतघटी १५।८ आएका रहेछन् ।

परन्तु आफूले हेर्दा स्पर्श रात्रिगतघटी ७।१५ मा र मोक्ष रात्रिगतघटी १७।० मा देखिएछ । बादल लागेको रहेछ, पानी परेनछ ।

वि. सं. १८७२ पौष ३ गते मार्गशुक्ल पूर्णिमा शनैश्चरवारको खग्रास चन्द्रग्रहणको विषयमा यस्तो लेखिएको छ-

ग्रहलाघवात्

स्पर्शकालः २५।२४ दिनशेषघटी ० पलेषु २२ निमीलनकालः २८।३ रात्रिगतघटी २ पलेषु १७

मध्यकालः ३०।० रात्रिगतघटी ४ पलेषु १४ उन्मीलनकालः ३२।१ रात्रिगतघटी ६ पलेषु १५

मोक्षकालः ३४।४० रात्रिगतघटी ८ पलेषु ५४

चंद्राबिंबं ११।०।४८ भूभाबिंबं २७।४८।१७ ग्रासः १७।५६।२७ खग्रासः ६।५५।३९

जिष्णुसुतमतान्मध्यकालः ३०।४२ स्पर्शकालः २६।४ रात्रिगतः ०।१९

अतो रात्रावेव स्पर्श इति ब्रह्मगुप्तमतम् ।

परिलेखमा

पूर्व ईशानबाट स्पर्श । पश्चिम नैऋतबाट संमीलन । ईशानबाट उन्मीलन । पश्चिम नैऋतबाट मोक्ष ।

दृग्गोचरः

निमीलनकालः रात्रिगतघटी १।१७ मध्यकालः रात्रिगतघटी ३।२४

उन्मीलनकालः रात्रिगतघटी ५।२२ मोक्षकालः रात्रिगतघटी ८।४

साध्रोऽन्यत्र न वर्षणं चंद्रस्तु यावद्ग्रहणं दृश्यः

यहाँ भिन्नाभिन्नै ग्रन्थबाट गणना गर्दा

ग्रहलाघवबाट ब्रह्मगुप्तले बताएको संस्कार गर्दा

स्पर्शकाल दिनशेषघटी ०।२२ रात्रिगतघटी ०।१९

संमेलनकाल रात्रिगतघटी	२।१७		
मध्यकाल रात्रिगतघटी	४।१४	रात्रिगतघटी	४।५७
उन्मीलनकाल रात्रिगतघटी	६।१५		
मोक्षकाल रात्रिगतघटी	८।५४		आएका रहेछन् ।

परन्तु आफूले हेर्दा संमेलन रात्रिगतघटी १।१७ मा, मध्य रात्रिगतघटी ३।२४ मा, उन्मीलन रात्रिगतघटी ५।२२ मा, मोक्ष रात्रिगतघटी ८।४ मा भएको देखिएछ ।

त्यस बेला बादल लागेको रहेछ । तर रानी परेनछ । ग्रहण लागुन्जेल चन्द्रमा देखिएछन् ।

वि. सं. १८७३ मार्ग ७ गते मार्गकृष्ण औंसी मङ्गलवारको प्रस्तास्त खण्डप्राप्त सूर्यग्रहणको विषयमा यस्तो लेखिएको छ-

ग्रहलाघवात्

स्पर्शः २३।५७।८ दिनशेषः २।३४।५२ मध्यः २६।२७ दिने शेषः ०।५

मोक्षः २९।१६।२९ रात्रिगतः २।४४

सूर्यबिंबं ११।२।५४ चंद्रबिंबं ११।२७।२९ प्रासः ७।२३।३३

तत्र भास्वत्याः

स्पर्शकालः २४।५४ दिनशेषः १।४० मध्यकालः २७।५६ रात्रिगतः १।२२

मोक्षकालः ३०।५८ रात्रिगतः ४।२४

सूर्यबिंबांगुलं १३।१६ चंद्रबिंबांगुलं १३।८ प्राशां(सां)गुलं १०।३

परिलेखमा

वायव्य उत्तरबाट स्पर्श । पूर्व आग्नेयबाट मोक्ष ।

नात्र मेघावरणं. दृग्गोचरं जातं.

इदमस्मदादिभिर्लिखितं

स्पर्शः दिनशेषे घटचः १।५५ मध्यः रात्रिगतघटी ०।३५ मोक्षः रात्रिगतघटी २।४४

दिनशेषे २।३० स्पर्शं दृग्गोचरो जातः

दिनशेषे ३।२७ स्पर्शं इति गज्जचालः

यहाँ भिन्नाभिन्नं ग्रन्थबाट गणना गर्दा

ग्रहलाघवबाट

स्पर्शकाल दिनशेषघटी २।३५

मध्यकाल दिनशेषघटी ०।५

मोक्षकाल रात्रिगतघटी २।४४

भास्वतीबाट

दिनेशेषघटी १।४०

रात्रिगतघटी १।२२

रात्रिगतघटी ४।२४ आएका रहेछन् ।

आफूले लेखेर दिएको स्पर्श दिनशेषघटी १।५५ मध्य रात्रिगतघटी ०।३५ मोक्ष रात्रिगत-
घटी २।४४ थियो ।

गजु-यालले^३ दिनशेषघटी ३।२७ मा स्पर्श दिएका रहेछन् ।

३. वि. सं. १८७८ मा काशीबाट ज्योतिषी अरविन्दनाथ गजु-यालले भीमसेन थापालाई पठाएको पत्र पाइएको छ-

श्रीः

स्वस्तिश्रीमन्मेधावद्गुरुपशिक्षितनिर्मलसुभंत्रणकर्मचातुरीप्रवाद्धितनिजक्षोणीनायकक्षोणीमण्डल-समृद्धिसंभावितराजात्मानुक्लप्रजानुरञ्जनादिसत्कर्मकुसुमावलीसुरभिमुवासितसत्कीर्तित्वनितेषु श्रीश्रीश्री-जनरलसाहेबभीमसेनथापाकंषु ज्योतिर्विद् अरविन्दनाथ गजु-यालको शुभाशीर्वचनपूर्वकम्पत्रमिदम्. जाहा कुशल. तपाजिका चरणको क्षेमकौशल्य प्रतिदिन स्मरण गर्छौं. उप्रान्त श्रीसर्कारका निमित्त श्रीसंकटा-को जप पूजा गर्नु अध्ययन पनि गर्नु भनि श्रीसर्कारबाट काम बक्सनुभयामाफिक् जाहां आई निरंतर अनुष्ठान पनि अध्ययन पनि गर्दै थिया. अनुष्ठान श्रीसर्कारबाट अन्यत्र बक्सनुभयेछ तपनि आपनु कृत्य छोडन्या होइन. जय मनाउनु हाम्रो कामै हो भनि छोडचाको छैन. अध्ययनका अर्थकन सिद्धान्तकौमुदी सूर्यसिद्धान्त लीलावती बीजगणित मुहूर्त्तचिन्तामणि कर्णकुतूहल मकरंद ग्रहलाघव रत्नमाला बृहज्जातक केशवीपद्धती श्रीपतिपद्धति विट्ठलपद्धती तांही भयाका थिया. जाहा आयापछि सिद्धान्ततत्वविवेक शब्देन्दुशेषर मनोरमा सप्ताहसिद्धान्त वशिष्ठसिद्धान्त ब्रह्मसिद्धान्त सोमसिद्धान्त मुक्तावली भैसकिया. बाकी श्रीसर्कारबाट जो वर्षाशन बक्सनुभयाको थियो. सो बीचमा यद्यपि विछिन्न भयो त पनि श्रीसर्कारदेखी अन्यत्र हामिले याचन् गर्न्या होइन भनि ऋण गरी पनि आजसम्म यथाकथंचित् वर्त्तमान गर्दा ऋण पनि भैरहेछ. श्री ५ महाराजा अर्द्धांग हुनुहुन्छ. तपाजिका चरणको कीर्त्ति जस्तै दिगंतमा फैल्याको छ. तस्तै हाम्रो पनि मनोरथ तपाजिका चरणबाट हुन्येछ. हामि जस्ता अनन्यगतिका शरण्य हुनुहुन्छ. आजतक् तपाजिका चरणबाट पालना भै आयाको छ. ज्यादा २।४ अपूर्व ग्रंथको संग्रह गर्नु छ. द्रव्यविना संग्रह भैसकिदैन. जो आज्ञा. लेखनाको न्यूनाधिक्य क्षमा भया जाला. कि बहु. इति संवत् १८७८ आश्विनवदि ६ रोज २ मोकाम वाराणसीपुरी शुभम्

भवतामहमिव बहवो मम तु भवानिव भवानेकः ।

कुमुदिन्यः कति न विधोविधुरिव विधुरेकः कुमुदिनीनाम् ॥

(प्राचीन नेपाल १ अङ्कको ८ फलकसङ्ख्याको छ चित्रमा यो छापिएको छ । त्यही चित्रबाट पढी यो पाठ दिइएको हो ।)

यस दिनको पञ्चाङ्ग यस प्रकारको छ-

वि. सं. १८७८ आश्विनकृष्ण (पूर्णास्तमानले)

	गते	वार	तिथि	घडी पला
आश्विन	४	सोम	षष्ठी	२२ । २९
				(पात्रोबाट)

माथि लक्ष्मीपतिले भनेका गजु-याल यिनै हुन् कि ?

आफूले हेर्दा दिनशेषघटी २।३० मा स्पर्श भएको देखिएछ ।

यस दिन बादल लागेको रहेनछ र ग्रहण देखिएछ ।

वि. सं. १८७५ वैशाख ११ गते चैत्रशुक्ल पूर्णिमा मङ्गलवारको प्रस्तास्त खण्डप्रास चन्द्र-ग्रहणको विषयमा यस्तो लेखिएको छ-

ग्रहलाघवबाट

स्पर्शकाल: ५७।४७ मध्यकाल: १।२ दिनगतघटी ४ पलेषु ५१ मोक्ष:

चंद्रविबंमंगुलाद्यम् ११।२६ भूमा २९।३६ प्रास: ६।३९

अर्को गणितबाट

रात्रिशेषघटी २ पलेषु ३१ स्पर्श: घ. ०।३१ मध्य: घ. ३।५१ मोक्षो ग्रहस्य

परिलेखमा

दक्षिणबाट स्पर्श । नैऋतबाट मोक्ष ।

रात्रिशेषघटी १ पलेषु २५ स्पर्शदृश्यत्वम् ।

यहाँ भिन्नाभिन्ने ग्रन्थबाट गणना गर्दा

ग्रहलाघवबाट

अर्को गणितबाट (ग्रन्थ नखुलेको)

स्पर्शकाल रात्रिशेषघटी २।१३

रात्रिशेषघटी २।३१

मध्यकाल दिनगतघटी १।२

दिनगतघटी ०।३१

मोक्षकाल दिनगतघटी ४।५१

दिनगतघटी ३।५१ आएका रहेछन् ।

परन्तु आफूले हेर्दा रात्रिशेषघटी १।२५ मा ग्रहणको स्पर्श देखिएछ ।

वि. सं. १८७५ वैशाख २५ गते वैशाखकृष्ण औंसी मङ्गलवारको खण्डप्रास सूर्यग्रहणको विषयमा यस्तो लेखिएको छ-

ग्रहलाघवबाट

स्पर्शकाल: १६।२५ (मध्यकाल:) १८।१० मोक्षकाल: २०।५९।६

सूर्यविबं १०।१० चन्द्रविबं ९।५७ प्रास: २।३८

मकरंदात्

स्पर्शकाल: १४।२४।५२ (मध्यकाल:) १६।४५।५८ मोक्षकाल: १९।१२।३३

अर्को गणितबाट

स्पर्श: १५।२४ मध्य: १७।१२ मोक्ष: २०।६

परिलेखमा

वायव्यबाट स्पर्श । ईशानबाट मोक्ष ।

दृक्गोचर:

स्पर्श: १७ मध्य: १९।१७ मोक्ष: २१।२२

यहाँ भिन्नाभिन्न ग्रन्थबाट गणना गर्दा

	ग्रहलाघवबाट	मकरन्दबाट	अर्को गणितबाट (ग्रन्थ नखुलेको)
स्पर्शकाल	दिनगतघटी १६।२५	दिनगतघटी १४।२५	दिनगतघटी १५।२४
मध्यकाल	दिनगतघटी १८।१०	दिनगतघटी १६।४६	दिनगतघटी १७।१२
मोक्षकाल	दिनगतघटी २०।५९	दिनगतघटी १९।१३	दिनगतघटी २०।६ आएका रहेछन् ।
परन्तु आफूले हेर्दा	दिनगतघटी १७।०	मा स्पर्श, दिनगतघटी १९।१७	मा मध्य, दिनगतघटी २१।२२

मा मोक्ष देखिएछ ।

यसरी आफूले भिन्नाभिन्न ग्रन्थबाट गणना गरी ल्याएका ग्रहणहरू आकाशका घटनाहरूसँग मिल्छन् वा मिल्दैनन् भनी लक्ष्मीपतिले आकाशमा हेरेको कुरो माथिका उद्धरणबाट स्पष्ट हुन्छ ।

दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेले बृहस्पति शुक्रका अस्तोदयहरूका विषयमा पनि भिन्नाभिन्न ग्रन्थबाट गणना गर्ने गरेका र आफूले गरेका गणना आकाशका घटनासँग मिलेनमिलेका हेरी त्यस विषयको विवरण पञ्चाङ्गमा नै तत्तत्मितिमा लेखिराख्ने गरेका थिए भन्ने कुरा उनका पञ्चाङ्गबाट बुझिन्छ । तीमध्येका केही उद्धरण यहाँ दिइन्छन् ।

वि. सं. १८४७ को पञ्चाङ्गमा शुक्रोदयको विषयमा यस्तो लेखिएको छ—

माघ २३ गते बुधवार प्रत्यगुदितः शुक्रः

माघ २९ गते मङ्गलवार श्रीपञ्चम्यां संध्यासमये शुक्रदृग्गोचरो नेपालदेशादिति राद्वांतः

यहाँ शुक्रको पश्चिमोदय हुने दिन गणनाबाट माघ २३ गते बुधवार आएको रहेछ । परन्तु नेपाल (काठमाडौँ) बाट आकाशमा हेर्दा माघ २९ गते मङ्गलवार श्रीपञ्चमीको दिन सन्ध्याकालमा शुक्रको पश्चिमतिर उदय भएको देखिएछ ।

वि. सं. १८४८ को पञ्चाङ्गमा बृहस्पतिका अस्त र उदयका विषयमा यस्तो लेखिएको छ—

आश्विन १ गते बुधवार जीवादर्शनं नेपालात्

आश्विन ८ गते बुधवार पश्चादस्तो जीवः

कार्तिक ६ गते बुधवार पूर्वोदितो जीवः

कार्तिक ११ गते सोमवार जीवदृग्गोचरो नेपालात्

यहाँ बृहस्पतिको पश्चिमास्त हुने दिन र पूर्वोदय हुने दिन गणनाबाट क्रमैले आश्विन ८ गते बुधवार र कार्तिक ६ गते बुधवार आएका रहेछन् । परन्तु नेपाल (काठमाडौँ) बाट आकाशमा हेर्दा आश्विन १ गते बुधवार पश्चिममा बृहस्पतिको अस्त र कार्तिक ११ गते सोमवार पूर्वमा उदय भएको देखिएछ ।

वि. सं. १८४८ को पञ्चाङ्गमा शुक्रका अस्त र उदयका विषयमा यस्तो लेखिएको छ—

आश्विन १८ गते शनैश्वरवार शुक्रादर्शनं नेपालात्

आश्विन २४ गते शुक्रवार पश्चादस्तः शुक्रः

कार्तिक ५ गते मङ्गलवार प्रागुदयः शुक्रः

कार्तिक ७ गते बृहस्पतिवार नेपालाच्छुको दृग्गोचरः

यहाँ शुक्रको पश्चिमास्त हुने दिन र पूर्वोदय हुने दिन गणनाबाट क्रमैले आश्विन २४ गते शुक्रवार तथा कार्तिक ५ गते मङ्गलवार आएका रहेछन् । परन्तु नेपाल (काठमाडौं) बाट आकाशमा हेर्दा आश्विन १८ गते शनैश्वरवार पश्चिममा शुक्रको अस्त र कार्तिक ७ गते बृहस्पतिवार पूर्वमा उदय भएको देखिएछ ।

वि. सं. १८५२ को पञ्चाङ्गमा बृहस्पतिको अस्तको विषयमा यस्तो लेखिएको छ—

माघ १६ गते मङ्गलवार प्रत्यगस्तो गुरुः

माघ २१ गते आइतवार अस्मिन्दिने नेपालाददृश्यत्वं जीवस्य

माघ २५ गते बृहस्पतिवार सिद्धान्तगणितादस्मिन्दिने बृहस्पतेरस्तकालः

यहाँ बृहस्पतिको पश्चिममा अस्त हुने दिन साधारण गणनाबाट माघ १६ गते मङ्गलवार आएको रहेछ, सिद्धान्तबाट विशेष गणना गर्दा माघ २५ गते बृहस्पतिवार आएको रहेछ । परन्तु नेपाल (काठमाडौं) बाट आकाशमा हेर्दा माघ २१ गते आइतवार पश्चिममा बृहस्पतिको अस्त देखिएछ ।

वि. सं. १८५४ को पञ्चाङ्गमा शुक्रको अस्तको विषयमा यस्तो लेखिएको छ—

वैशाख ६ गते शनैश्वरवार गणितान्तराःपूर्वास्तत्वं भृगोः

वैशाख ८ गते सोमवार पूर्वास्तः शुक्रः, नेपालाददृग्गोचराभावः

वैशाख १२ गते शुक्रवार पूर्वास्तः शुक्रः

यहाँ शुक्रको पूर्वमा अस्त हुने दिन गणनाबाट वैशाख १२ गते शुक्रवार आएको रहेछ, अर्को गणनाअनुसार वैशाख ६ गते शनैश्वरवार आएको रहेछ । परन्तु नेपाल (काठमाडौं) बाट आकाशमा हेर्दा वैशाख ८ गते सोमवार पूर्वमा शुक्रको अस्त देखिएछ ।

वि. सं. १८५५ को पञ्चाङ्गमा शुक्रको अस्तको विषयमा यस्तो लेखिएको छ—

मार्ग ४ गते शुक्रवार पूर्वास्तः शुक्रः

मार्ग १४ गते सोमवार शुक्रादृश्यत्वमत्र

मार्ग २० गते आदित्यवार पूर्वास्तश्शुक्रः कालांशैः

यहाँ शुक्रको पूर्वमा अस्त हुने दिन गणनाबाट मार्ग ४ गते शुक्रवार आएको रहेछ, अर्को कालांशको गणनाबाट मार्ग २० गते आदित्यवार आएको रहेछ । परन्तु आकाशमा हेर्दा मार्ग १४ गते सोमवार पूर्वमा शुक्रको अस्त देखिएछ ।

यहाँ माथि उद्धरण गरिएका अरू शुक्र र बृहस्पतिका अस्त उदयमा हेरेको ठाउँको उल्लेख गर्दा नेपालात् (नेपालबाट) भनी लेखिएको छ । यसमा भने अत्र (यहाँ) भनी लेखिएको छ । यस

कारण यहाँ भनी लक्ष्मीपतिले कुन ठाउँलाई सङ्केत गरेका हुन् भनी विचार गर्नुपरेको छ ।

राजकुमार बहादुर शाहका विश्वासपात्र लक्ष्मीपति थिए । बहादुर शाहको पतन भएपछि लक्ष्मीपति पनि खस्के र आखिरमा नेपालमा टिक्न नसकी वि. सं. १८५५ कार्तिक २३ गते लक्ष्मीपति काठमाडौँबाट काशीतिर गएका थिए । श्री ५ रणबहादुर शाह काशी गएपछि वि. सं. १८५७ माघ १९ गते लक्ष्मीपति काठमाडौँ फर्केका थिए । यस कारण यहाँ भनी काशीलाई बुझाएको देखिन्छ ।

यहाँसम्मका कुराबाट जसरी गणेश देवजले विभिन्न ग्रन्थबाट गणना गरी ल्याएका घटना आकाशका घटनासँग मिलाई हेर्ने काममा अभिरुचि लिएका थिए, त्यसै गरी लक्ष्मीपति पाँडेले पनि आफ्नो गणना मिलाउने काममा अभिरुचि लिएको स्पष्ट छ ।

०—०

भास्वतीका प्रसिद्ध टीकाकार नेपाली ज्योतिषी बलभद्र

महेशराज पन्त
—दिनेशराज पन्त

देवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेको दुइ सय सोह्रौँ जन्मोत्सवको उपलक्षमा प्रकाश हुन लागेको पूर्णिमाको यस अङ्कमा लक्ष्मीपतिभन्दा २६४ वर्षअघि जन्मेका एकजना नेपाली ज्योतिषी ग्रन्थकारको विषयमा लेख्नु अप्रासङ्गिक नठानी त्यसैअनुसार काम गरिन्छ ।

हाम्रो यतातिर सूर्यसिद्धान्तको आधारमा पञ्चाङ्गगणना हुन्छ । तर सूर्यसिद्धान्तका अङ्क ठूलाठूला हुनाले ठूलाठूला गुणन भाग गर्नुपरी धेरै काल लाग्ने र धेरै परिश्रम गर्नुपर्ने हुन्छ ।

केही ज्योतिषीहरू सिद्धान्तग्रन्थलाई मूल आधार मानी आफ्नो समयसुहाउँदो करणग्रन्थ (कामचलाउ-ग्रन्थ) बनाउँछन् । यसै परम्परामा उडिसाको जगन्नाथपुरीनिवासी शतानन्दले वि. सं. ११५६ मा प्राचीन सूर्यसिद्धान्तको आधारमा भास्वतीनाउँको करणग्रन्थ बनाएका छन् ।

४. पूर्णिमा १० अङ्कका ४७, ५०, ५२ पृ. ।

१. नत्वा मुरारेश्वरगारविन्दं श्रीमाज् शतानन्द इति प्रसिद्धः ।

तां भास्वतीं शिष्यहितार्थमाहं शाके विहीने शशिपक्षखेकैः १०२१ ॥१॥

अथ प्रवक्ष्ये मिहिरोपदेशाच्छ्रीसूर्यसिद्धान्तसमं समासात् ... ॥३॥

(भास्वती तिथिद्वाधिकार)

करणग्रन्थमा कुनै इष्ट वर्षदेखि अहर्गण ल्याई सो अहर्गणबाट मध्यम ग्रहसाधन गरिन्छ । यसो गर्दा ठूलाठूला गुणन भाग गर्नुपरी गणना परिश्रमसाध्य हुने हुनाले केही करणग्रन्थहरूमा वर्षगणद्वारा मेघसङ्क्रान्तिकालका मध्यम ग्रह ल्याइन्छन् । अनि मेघसङ्क्रान्तिदेखि उठेको अहर्गणद्वारा मध्यम ग्रह ल्याइन्छन् । त्यसपछि वर्षगणबाट आएका र अहर्गणबाट आएका मध्यम ग्रहको योग गरी अभीष्ट दिनका मध्यम ग्रह ल्याइन्छन् । यसो गर्दा अहर्गण ३६५ भन्दा बढ्ता नहुने हुनाले क्रियामा लाघव हुन्छ ।

वर्षगणद्वारा मध्यम ग्रहसाधन गरिएका अरु अरु करणग्रन्थमा आरम्भ मध्यम मेघसङ्क्रान्तिबाट गरिएको छ । भास्वतीमा भने वर्षगणद्वारा स्पष्ट मेघसङ्क्रान्तिमा मध्यम ग्रहसाधन गरिएकोले भास्वती अठ् सजिलो ग्रन्थ बन्न पुगेको छ ।

भास्वतीमा क्षेपक र ग्रहगतिका गुणक भाजक शतांशपद्धतिअनुसार लेखिएका छन् । अर्थात् राशि अंश कला विकला लेख्नुको सट्टा राशि हो सयौं भागमा वा नक्षत्रको सयौं भागमा ग्रहस्थिति लेखिएका छन् । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने शतानन्दले भास्वतीमा दशमलव भिन्नको व्यवहारोपयोगी प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

भास्वतीबाट पञ्चाङ्ग गणना गर्न सजिलो पर्ने हुनाले यस ग्रन्थको निकै प्रचार भयो^३ ।

[विष्णुको चरणकमललाई ढोगेर शकसंवत् १०२१ (वि. सं. ११५६) मा विद्यार्थी हो हितको लागि शतानन्द भास्वती बनाउँछन् ।

बराहमिहिरको उपदेश (पञ्चसिद्धान्तिका) बमोजिम सूर्यसिद्धान्तअनुसारको ग्रन्थ भास्वती म (शतानन्द) छोटकरीमा बनाउँछु ।]

ख्वाशिववेदोपगते युगाब्दे दिव्योक्तिः श्रीपुरुषोत्तमस्थः ।

श्रीमाञ् शतानन्द इतीदमाह सरस्वतीशङ्करयोस्तनूजः ॥६॥

इति श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रनिवासिशतानन्दविरचिते भास्वतीकरणे परिखाधिकारोऽष्टमः समाप्तः ।
(भास्वती परिखाधिकार)

[शङ्कर र सरस्वतीका छोरा, पुरुषोत्तमक्षेत्रमा बस्ने शतानन्दले कलियातसंवत् ४२०० (वि. सं. ११५६) मा रात्रो उक्ति भएको भास्वती बनाए ।

पुरुषोत्तमक्षेत्रमा बस्ने शतानन्दले बनाएको भास्वतीकरणमा आठौं परिखाधिकार सिद्धियो ।]

२. माथिका यी ३ कण्डिका लेखन शङ्कर बालकृष्ण दीक्षितको भारतीय ज्योतिःशास्त्रको दोस्रो संस्करणका २४३-२४४ पृष्ठ र गोरखप्रसादको भारतीय ज्योतिष का इतिहासको १९० पृष्ठबाट पनि मदत लिइएको छ ।

३. पाटीगणितको प्रसिद्ध ग्रन्थ लीलावतीमा जोड, घटाउ, गुणन, भाग प्रत्येकको एउटा एउटा मात्र उदाहरण दिइएको छ । २।५।३२।१९३।१८।१०।१०० को जम्मा गर, जम्मा गरेर आएको सङ्ख्यालाई १०००० बाट घटाऊ, १३५ लाई १२ ले गुन, गुनेर आएको फललाई १२ ले भाउ लेऊ भनी भास्करले लीलावतीको परिकर्माष्टकमा लेखेका छन् । तर यति उदाहरणका भरमा

जतिमुकै प्रतिभाशाली विद्यार्थी पनि जोड, घटाउ, गुणन, भाग गर्न जान्ने बन्न सक्नेन । यस कारण प्रत्येकका प्रशस्त उदाहरण नगरी जोड आदि गर्ने रीत मनमा चढ्न सक्नेन ।

उनताका ज्योतिषीहरूले नै गणित पढाउने हुनाले केटाकेटीहरू ज्योतिषीहरूकहाँ गणित पढ्न जान्थे । ज्योतिषीहरूलाई पनि पात्रो बनाउनुपर्थ्यो । ज्योतिषीहरू भास्वतीबाट पञ्चाङ्ग गन्ने गर्थे । पात्रो गन्दा जोड, घटाउ, गुणन, भाग वारंवार गरिरहनुपर्छ । यस कारण ज्योतिषीहरूले आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई भास्वतीबाट पञ्चाङ्गमा चाहिने गणितको अभ्यास गराउने हुनाले भास्वतीले गणितको पहिलो पुस्तकको काम पनि गरेको थियो ।

भास्वतीको नेपालमा प्रचार थियो भन्ने कुरा बीरपुस्तकालय र राष्ट्रिय पुस्तकालयका सूचीपत्रबाट थाहा पाइन्छ^१ । मल्लकालमा भास्वतीबाट पनि ग्रहण गन्ने चलन थियो भन्ने कुरा ठ्यासफुबाट बुझिन्छ^२ । गोरखाली राजा नरभूपाल शाहकी छोरी पद्मकुमारीको निमित्त भास्वती सारिएको देखिएकोले^३ गोरखामा पनि भास्वतीको पढाइ चलेको थियो भन्ने देखिएको छ ।

लक्ष्मीपति पाँडेले पनि भास्वतीको टीका लेखेका छन् । सो टीकामा ठाउँठाउँमा नेपाली भाषामा पनि अर्थ खुलाइएको छ । यो पुस्तक मैले आफ्ना भाइहरूको लागि तयार पारेको हुँ भनी लक्ष्मीपतिले लेखेका छन् । लक्ष्मीपतिकै हस्ताक्षरमा पाइएको यो टीकाको रचना वि. सं. १८३६ मा भएको हो^४ । यस कारण यो टीका लेख्दा लक्ष्मीपति २१ वर्षका देखिन्छन् । यसो हुनाले उनका

१. बीरपुस्तकालयबाट सम्पादित नेपालराजकीयबीरपुस्तकालयस्थहस्तलिखितपुस्तकानां बृहत् सूचीपत्रम् (नेपाल राजकीय बीरपुस्तकालयमा रहेका हस्तलिखित पुस्तकहरूको बृहत् सूचीपत्र) को पहिलो भागका १४१-१४३ पृष्ठ

देवीप्रसाद लम्सालद्वारा सम्पादित नेपालराष्ट्रियपुस्तकालयस्थहस्तलिखितपुस्तकानां सूचीपत्रम् (नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयमा रहेका हस्तलिखित पुस्तकहरूको सूचीपत्र)को तेस्रो भागका १००-१०६ पृष्ठ

२. पूर्णिमा १२ पूर्णाङ्कमा छापिएको गौतमवज्र वज्राचार्यको अप्रकाशित ठ्यासफु भन्ने निबन्ध । सो अङ्कको २६ पृष्ठ

पूर्णिमा १३ पूर्णाङ्कमा छापिएको गौतमवज्र वज्राचार्यको ठ्यासफुको ऐतिहासिक व्याख्या भन्ने निबन्ध । सो अङ्कको २२ पृष्ठ

डिल्लीरमण रेग्मीको मेडिईभल् नेपाल (नेपालको मध्यकालको इतिहास)को दोस्रो भागको ७९० पृष्ठ

मेडिईभल् नेपालको तेस्रो भागको दोस्रो खण्डका १०५-१०६ पृष्ठ

३. पिताजी नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, गौतमवज्र वज्राचार्य, दिनेशराज पन्तद्वारा सम्पादित श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको ६५५ पृष्ठ

४. यही अङ्कमा छापिने लक्ष्मीपति पाँडेले नेपाली भाषामा गरेको भास्वतीको अनुवाद भन्ने हाम्रो निबन्ध ।

भास्वतीबाट गनेको ग्रहण आकाशको घटनासँग ठ्याक्कै मिल्छ भन्ने प्रसिद्धि थियो^४ । आजसम्म पनि नेपालका पाखापर्वतमा भास्वतीको पठनपाठन चली नै रहेको कुरालाई भास्वतीको प्रचार भएको कुराको प्रमाणको रूपमा ओल्याउन सकिन्छ । यसैले विभिन्न समयमा भास्वतीउपर विभिन्न टीकाको रचना भयो ।

भारतीय विद्याका विख्यात अन्वेषक हेन्रि थोमस कोल्ब्रुकले वि. सं. १८७३ मा भास्वतीको भाइहरूको उमेर यस वेला २१ वर्षभन्दा पनि कम थियो भन्ने स्पष्ट छ । यस कारण ज्योतिषको प्रारम्भिक पुस्तकको रूपमा त्यस ताका भास्वतीको पढाइ हुन्थ्यो भन्ने कुरा बुझिन्छ ।

वि. सं. १९४० तिर गोपाल पाँडेले लीलावतीको आधारमा व्यक्तचन्द्रिका लेखी प्रकाश नगराएसम्म^५ नेपालमा गणितको प्राथमिक पुस्तकको रूपमा भास्वतीको पढाइ हुन्थ्यो; भास्वती पढिसकेपछि मात्र माथिल्ला कक्षाका विद्यार्थीहरू लीलावती पढ्थे भन्ने कुरा बूढापाकाहरू अफ गर्दछन् ।

४. ग्रहणे भास्वती धन्या

(सुधाकर द्विवेदीको गणकतरङ्गिणीको दोस्रो संस्करणको ३३ पृष्ठमा छापिएको परम्परा-देखि चलिआएको सूक्ति)

[ग्रहणमा भास्वती धन्य छ ।]

सम्बत् ७९६ आषाढशुक्ल ॥ पूर्णमी, बृहस्पतिवार, श्व कुल, चंद्रप्रास देव ॥ श्व प्रासस सिद्धान्तराहुन खु अंगुलि जोड धक व्यक्त याड धाव, खण्डखाद्यराहुस वा अंगुली जोन, भासु-तीराहुन अंगुलि च्छि १ जोन धक. उग्रमालन व्यक्त याड धायार्थे देवस्के अंगुल १ प्रत्यक्षन केड जुरो, श्वगुलिसं खप्वयापनि हार जुव ॥

(ठ्यासफुबाट । पूर्णिमा १२ पूर्णाङ्कको २६ पृष्ठबाट)

[ने. सं. ७९६ (वि. सं. १७३३) आषाढशुक्लपूर्णिमा (आषाढ १७ गते) बृहस्पतिवार यस दिन चन्द्रग्रहण थियो । यो ग्रहणको बारेमा सिद्धान्तराहुनुनुसार ६ अङ्गुल ग्रहण लाग्छ भनी स्पष्ट बताइएको थियो, खण्डखाद्यराहुनुनुसार आधा अङ्गुल ग्रहण लाग्ने देखियो । भास्वतीराहुनुनुसार १ अङ्गुल ग्रहण लाग्छ भनी उग्रमालले भने । उनले बताए जस्तै १ अङ्गुल ग्रहण लागेको प्रत्यक्ष देखियो । यसमा पनि भक्तपुरेहरूको हार भयो ।]

(पूर्णिमा १३ पूर्णाङ्कको २२ पृष्ठबाट)

५. पूर्णिमा न पूर्णाङ्कमा छापिएको पिताजी नयराज पन्तको पण्डित गोपाल पाँडे र उनको घनमूल ल्याउने रीति भन्ने निबन्ध । सो अङ्कको ६१ पृष्ठ

विषयमा लेख्दा यसको एक टीकाको पनि चर्चा गरेका छन्—

... द स्कोलियास्ट् बलभद्र, ...

पादटिप्पणीमा—

हिज् कम्पेन्ट् अर्इ इज् डेट् इड् इन् १४६५ अफ् विक्रमादित्य; मोर् द्यान् ४०० यर्ज् अगो ।

(हेन् रि थोमस कोल्ब्रुकको मिसुअलेनिअस् एस् एज् (छ्चासमिसे निबन्ध)को दोस्रो भागको ३९० पृष्ठबाट)

[भास्वतीउपर बलभद्रले अहिलेभन्दा ४०० वर्षभन्दा पनि अघि वि. सं. १४६५ मा लेखेको टीका]

भारतमा रहेका संस्कृत पुस्तकहरूका ३७ र यूरोपमा रहेका संस्कृत पुस्तकहरूका १९ गरी जम्मा ५६ वटा सूचीपत्रका आधारमा थियोडोर आफ् चले तयार गरेको संस्कृत पुस्तकहरूको महत्तम सूचीपत्रको प्रथम भाग वि. सं. १९४७ मा प्रकाशित भएको थियो^४ । त्यहाँ उनले भास्वतीका समय निश्चित भएका टीकाहरूको विषयमा यस्तो लेखेका छन्—

अनिरुद्ध फादर् अफ् हीर्, सन् अफ् भावदास, ग्रचान्ड्सन् अफ् महाशर्मन् रोट् इन् १४९६ : शिशुबोधिनी भास्वतीकरणटीका ।

(क्याटलगस् क्याटलगरम् यान् अल्फाबेट् इकल् रजिस्टर् अफ् संस्कृत वक्स् यान्ड् अथर्जन् (संस्कृत ग्रन्थ र तिनका रचयिताको वर्णक्रमानुसारी महत्तम सूचीपत्र)को पहिलो भागको १६ पृष्ठबाट)

[महाशर्माका नाति, भावदासका छोरा, हीरका बाबु अनिरुद्धले ई. सं. १४९६ (वि. सं. १५५३) मा भास्वतीकरणको शिशुबोधिनी नाउँको टीका बनाए ।]

बलभद्र सन् अफ् वसन्त, ग्रचान्ड्सन् अफ् विमलाकर, रोट् याट् उमानगर इन् १५४४ : बालबोधिनी भास्वतीटीका ।

(सोही ३६७ पृष्ठबाट)

[विमलाकरका नाति, वसन्तका छोरा बलभद्रले ई.सं. १५४४ (वि.सं.१६०१)मा उमानगरमा भास्वतीको टीका बालबोधिनी बनाए ।]

कम्पेन्ट् अर्इ बाइ गङ्गाधर रिटन् इन् १६८६ ...

कम्पेन्ट् अर्इ बाइ माधव रिटन् इन् १५२६

(सोही ४१२ पृष्ठबाट)

[गङ्गाधरले ई. सं. १६८६ (वि. सं. १७४३)मा बनाएको टीका

माधवले ई. सं. १५२६ (वि. सं. १५८३)मा बनाएको टीका]

माधव ज्योतिर्विद् सन् अफ् गोविन्द ज्योतिर्विद्ः ...

ज्योत्स्ना श्रुतबोधटीका कम्पोज्ड् इन् १६४०

भास्वतीविवरण

(सोही ४४९ पृष्ठबाट)

[गोविन्द ज्योतिर्विद्का छोरा माधव ज्योतिर्विद्वले बनाएका ग्रन्थ-

ई. सं. १६४० (वि. सं. १६९७) मा बनाएको श्रुतबोधको टीका ज्योत्स्ना

भास्वतीविवरण]

यताबाट भास्वतीको पाइएसम्ममा सबभन्दा पुरानो संस्कृत टीका शिशुबोधिनी हो; वि. सं. १५५३ मा बनेको यो टीकाका रचयिता अनिरुद्ध हुन्; त्यसपछिको सबभन्दा पुरानो दोस्रो टीका माधवले वि. सं. १५८३ मा बनाएको टीका हो; त्यसपछिको तेस्रो टीकाचाहिँ बलभद्रले वि. सं. १६०१ मा बनाएको बालबोधिनी हो भन्ने देखिएको छ।

अर्को शब्दमा भन्ने हो भने वि. सं. १४६५ मा बनेको भनी कोल्ब्रुकले मानेको बालबोधिनीलाई वि. सं. १६०१ मा बनेको भनी आफ्रेचले मानेको देखिन्छ।

शङ्कर बालकृष्ण दीक्षितले वि. सं. १९५३ मा भारतीय ज्योतिषशास्त्रको पाण्डित्यपूर्ण इतिहास लेखी प्रकाश गराएका थिए। यो ग्रन्थ प्रकाश भएको अहिले ८० वर्ष पुग्न आँट्यो तापनि भारतीय ज्योतिषको इतिहासको यो जति प्रामाणिक ग्रन्थ अझ तयार हुन सकेको छैन। सो ग्रन्थमा भास्वतीका समय निश्चित भएका टीकाका बारेमा यस्तो लेखिएको छ-

भास्वतीवर काशी एथे राहणाऱ्या अनिरुद्धाची टीका शके १४१७ चीं आहे; व तीवरून दिसते कीं, तीवर ह्या टीकेपूर्वी दुसऱ्या टीका जालेत्या होत्या. माधवाची टीका शके १४४२ च्या सुमाराची आहे. तो कनोज (कान्यकुब्ज) चा राहणारा होता. गंगाधरकृत टीका शके १६०७ ची आहे. दुसरी एक टीका शके १५७७ च्या सुमाराची आहे. बलभद्राची टीका शके १३३० ची आहे असें कोलब्रुक म्हणतो. तिचें नांव बालबोधिनी आहे, असें आफ्रेचसूचीवरून दिसते.

(भारतीय ज्योतिःशास्त्रको २४४ पृष्ठबाट)

[भास्वतीउपर काशीमा बस्ने अनिरुद्धको शकसंवत् १४१७ (वि. सं. १५५३)को टीका छ। यो टीका बन्नुभन्दा पहिले यसका अरु अरु टीका बनिसकेका थिए भन्ने कुरा यो टीका हेर्दा थाहा पाइन्छ। माधवको टीका शकसंवत् १४४२ (वि. सं. १५७७) तिरको हो। यिनी कन्नोज (कान्यकुब्ज)का हुन्। गङ्गाधरकृत टीका शकसंवत् १६०७ (वि. सं. १७४२) को हो। अर्को एउटा टीका शकसंवत् १५७७ (वि. सं. १७१२) तिरको छ। कोल्ब्रुकको भनाइबमोजिम बलभद्रको टीका शकसंवत् १३३० (वि. सं. १४६५) को हो। आफ्रेचसूचीबाट यसको नाउँ बालबोधिनी हो भन्ने थाहा पाइन्छ।]

(शिवनाथ फारखण्डीले यस पुस्तकको हिन्दीमा गरेको अनुवाद भारतीय ज्योतिष भन्ने नाउँले प्रकाश भएको छ। यो उल्या गर्दा सो हिन्दी अनुवादबाट मदत लिइएको छ।)

बलभद्रले बनाएको भास्वतीको टीकाको रचनासमय कोल्ब्रुकको भनाइबमोजिम वि. सं. १४६५ हो; आफ्रेचसूचीअनुसार सो टीकाको नाउँ बालबोधिनी हो भन्ने दीक्षितको भाव देखिन्छ। बालबोधिनी टीका वि. सं. १६०१ मा बनाइएको हो भनी आफ्रेचले लेखेको कुराको माथि उद्धरण गरिसकिएको छ। तर दीक्षितले यहाँ आफ्रेचको भनाइको उल्लेख नगरेकाले उनको मनले आफ्रेचको कुरा नखाएको देखिन्छ। कोल्ब्रुकको मतको पनि दीक्षितले पूरापूर अनुसरण गर्न नसकी यस विषयमा कोल्ब्रुक यसो भन्छन् भनी उनले लेखेकाले बालबोधिनी टीकाको रचनासमय खुट्ट्याउन दीक्षितले सकेनन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ।

यसरी भारतीय विद्याका प्रख्यात अन्वेषक हेन्रि थोमस कोल्ब्रुक र संस्कृत पुस्तकका महत्तम सूत्रीपत्रका रचयिता थियोडोर आफ्रेचको यस विषयमा विचार बाढेकोले तथा भारतीय ज्योतिषका श्रेष्ठतम इतिहासकार शङ्कर बालकृष्ण दीक्षितको चाहिँ यस विषयमा स्पष्ट विचार नदेखिएकोले यस विषयमा शङ्का उठेको छ। यस कारण बलभद्रले लेखेको बालबोधिनी टीकाको समयको निर्णय गर्नुपरेको छ।

बालबोधिनी टीकाको उठानमा यस्तो लेखिएको छ—

६. हामीले बालबोधिनी टीकाका जम्मा ९ प्रति देखेका छौं। ती ९ प्रतिको सामान्य परिचय यस प्रकारको छ—

१ सङ्ख्या— वीरपुस्तकालयको चौथो ३३५ सङ्ख्यामा रहेको नेवारी लिपिमा लेखिएको प्रति। यो प्रति खण्डित छ। यस प्रतिको अन्त्यमा यस्तो लेखिएको छ—

सम्बत् ८५४ मार्गशिलवदि १ सोमवार कुन्हु, गालितिया देवज्ञ चुकुनन थ्व संफुलि थवता चोय धुनका ॥

(यो वाक्य अन्त छापिएको छैन।)

[ने. सं. ८५४ (वि. सं. १७९०) मार्गकृष्णप्रतिपदा सोमवारको दिन गालितिका ज्योतिषी चुकुनले यो पुस्तक आफ्नो लागि सारी सिद्ध्याएको।]

यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

ने. सं. ८५४ (वि. सं. १७९०) मार्गकृष्ण (पूर्णान्तमानले पौषकृष्ण)

गते वार तिथि घडी पला

पूस १० सोम प्रतिपद् ५०।५२

(पात्रोबाट किकिएकाबाहेक यो र यो लेखमा परेका अरु सबै गणना श्रीदेवीप्रसाद भण्डारीले गरिदिनुभएको हो।)

२ सङ्ख्या— वी. पु. को पहिलो ४०१ सङ्ख्यामा रहेको नेवारी लिपिमा लेखिएको प्रति।

यो प्रति खण्डित छ । बी. पु. को बृहत् सूचीपत्रको पहिलो भागको १४३ पृष्ठमा यो प्रतिको उल्लेख छ ।

३ सङ्ख्या— लक्ष्मीपतिसङ्ग्रहमा रहेको देवनागरीमा लेखिएको प्रति । यो प्रति खण्डित छ ।

४ सङ्ख्या— राष्ट्रिय पुस्तकालय २८१४ सङ्ख्यामा रहेको देवनागरीमा लेखिएको प्रति । यो प्रतिको अन्त्यमा यस्तो लेखिएको छ—

संवत् १८९९ पौषवदि ५। लिखितं श्रीविजयानंदजनेन ॥

(रा. पु. को सूचीपत्रको तेस्रो भागको १०३ पृष्ठमा यो वाक्य छापिएको छ । हामीले मूलसँग रजु गरी यहाँ यो वाक्य दिएका हौं ।)

[वि. सं. १८९९ पौषकृष्णपञ्चमीको दिन विजयानन्द बाँडाले सारेको ।]

५ सङ्ख्या— बी. पु. को तेस्रो ३४३ सङ्ख्यामा रहेको देवनागरीमा लेखिएको प्रति । यो प्रतिको अन्त्यमा यस्तो लेखिएको छ—

दैवज्ञकाशिनाथः ॥ स्वस्ति श्रीसम्बत् १९६३ भाद्रवदि २ रोज १ थ्व पुन्हुया दिनस सिद्ध याडा जुलो ॥

(बी. पु. को बृहत् सूचीपत्रको पहिलो भागको १४२ पृष्ठमा यो वाक्य छापिएको छ । हामीले मूलसँग रजु गरी यहाँ यो वाक्य दिएका हौं । यो प्रतिको चर्चा हरप्रसाद शास्त्रीको अ क्याटलग अफ पाम्-लीफ यान्ड सिलेक्टड पेयर् म्यानुस्क्रिप्ट्स बिलड्ड ट द दर्बार् लाइब्ररि, नेपाल (नेपाल वीरपुस्तकालयमा रहेका ताडपत्र र कागजमा लेखिएका पुस्तकहरूको सूची)को दोस्रो भागका २२३-२२४ पृष्ठमा पनि छ ।)

[ने. सं. १९६३ (वि. सं. १९००) भाद्रकृष्णद्वितीया आदित्यवारका दिन ज्योतिषी काशीनाथले सारी सिद्धचाए ।]

यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

ने. सं. १९६३ (वि. सं. १९००) भाद्रकृष्ण (पूर्णान्तमानले आश्विनकृष्ण)

गते वार तिथि घडी पला

भदौ २७ आदित्य द्वितीया ५२।१०

(पात्रोबाट)

६ सङ्ख्या— बी. पु. को चौथो १०४८ सङ्ख्यामा रहेको देवनागरीमा लेखिएको प्रति । यो प्रतिको अन्त्यमा यस्तो लेखिएको छ—

स्वस्ति श्रीशाके १७७६ श्रीसंवत् १९११ साल मिति वैशाखवदि ७ रोज २ तद्दिने लिखना-ज्जीवनाथशर्मणा इयं भास्वतीटीका समाप्ता कृता ॥ ॥

(यो वाक्य अन्त छापिएको छैन ।)

[शकसंवत् १७७६ वि. सं. १९११ वैशाखकृष्णसप्तमी सोमवारको दिन यो भास्वतीटीका जीवननाथ शर्माले सारी सिद्धचाए ।]

यस दिनको गणना यस प्रकारको छ-

शकसंवत् १७७६ वि. सं. १९११ वैशाखकृष्ण (पूर्णान्तमानले)

गते	वार	तिथि	घडी पला
वैशाख ९	बुध	सप्तमी	३८ । ५१
(पात्रोबाट)			

शकसंवत् १७७६ वि. सं. १९११ वैशाखकृष्ण (पूर्णान्तमानले ज्येष्ठकृष्ण)

गते	वार	तिथि	घडी पला
जेठ ७	बृहस्पति	षष्ठी	५ । ८
(पात्रोबाट)			

यहाँ पूर्णान्तमान, अमान्तमान दुवैबाट गणना मिल्दैन ।

७ सङ्ख्या- बी. पु. को चौथो १४०२ सङ्ख्यामा रहेको देवनागरीमा लेखिएको प्रति । यो प्रतिको अन्त्यमा यस्तो लेखिएको छ-

श्रीशाके १७८४ श्रीसंवत् १९१९ माघशुदि ७ रोज २ दिनगते २२ तद्दिन लिखित-मिदं गुरुभक्तद्विजेन.

(यो वाक्य अन्त छापिएको छैन ।)

[शकसंवत् १७८४ वि. सं. १९१९ माघशुक्लसप्तमी सोमवार २२ गतेको दिन ब्राह्मण गुरुभक्तले सारी सिद्धचाएको ।]

यस दिनको गणना यस प्रकारको छ-

शकसंवत् १७८४ वि. सं. १९१९ माघशुक्ल

गते	वार	तिथि	घडी पला
माघ १५	सोम	सप्तमी	१६ । ५९

माघशुक्लसप्तमी सोमवारको दिन माघ १५ गते पछि, २२ गते पर्दैन ।

८ सङ्ख्या- बी. पु. को पहिलो १२१३ सङ्ख्यामा रहेको देवनागरीमा लेखिएको प्रति । यो प्रति खण्डित छ । बी. पु. को बृहत् सूचीपत्रको पहिलो भागको १४१ पृष्ठमा यो प्रतिको उल्लेख छ ।

९ सङ्ख्या- रा. पु. ७०६५ सङ्ख्यामा रहेको देवनागरीमा लेखिएको प्रति । यो प्रति खण्डित छ । रा. पु. को सूचीपत्रको तेस्रो भागको १०४ पृष्ठमा यो प्रतिको उल्लेख छ ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥

आदिमध्यान्तशून्याय त्रिधा विग्रहधारिणे ।

ग्रहर्क्षादिस्वरूपाय नित्याय हरये नमः ॥१॥

आसीद् द्विजन्मा विमलाकराख्यः ख्यातः सुशीलो द्विजदेवभक्तः ।

तस्यात्मजः श्रीहरिपादभक्तो नित्यं हराराधनसक्तचित्तः ॥२॥

त्रिस्कन्धज्ञः श्रीमान् दैवज्ञः श्रीवसन्त इतिनामा ।

शास्त्रार्थवेत्ता गुणवान् द्विजगुरुपादाचने सदा निरतः ॥३॥

बलभद्रस्तस्य सुतो हरिगुरुचरणारविन्दकृतसेवः ।

कुरुते गुणोपयुक्तां संक्षिप्तां भास्वतीटीकाम् ॥४॥

(रा. पु. को सूचीपत्रको तेस्रो भागको १०२ पृष्ठमा यो अंश छापिएको छ । हरप्रसाद शास्त्रीको सूचीको दोस्रो भागको २२४ पृष्ठमा ३ श्लोकसम्म छापिएको छ । हामीले धेरै प्रतिसंग भिडाई पाठ दिएका छौं ।)

[श्रीगणेशलाई नमस्कार ।

अनादि अमध्य अनन्त, तीन रूप लिने, ग्रहनक्षत्रस्वरूप भएका, सनातन विष्णुलाई नमस्कार ।

रात्रो शीलस्वभाव भएका, ब्राह्मण र देवताका भक्त, नाउँ चलेका विमलाकरनाउँका ब्राह्मण हुनुभयो । उहाँका छोरा विष्णुका भक्त, शिवजीको आराधनामा सधैं मन लगाउने, तीनै स्कन्ध जान्ने ज्योतिषी, शास्त्रको अर्थ बुझ्ने, गुणी, ब्राह्मण र गुरुको सधैं सेवा गर्ने वसन्त हुनुभयो । उहाँका छोरा विष्णु र गुरुको सेवा गर्ने बलभद्र भास्वतीको रात्रो संक्षिप्त टीका बनाउँछन् ।]

बालबोधिनी टीकाको अन्त्यमा यस्तो लेखिएको छ-

शररसमनु१४६५मितशाके चंद्रे शुक्लेतरद्वितीयायाम् ।

गुरुवारे सम्पूर्णा कृतवती बलभद्रेण सटीका ॥१॥

शररसशक्र१४६५समेते शाके यः सोचचकुलजन्मा ।

वसुयुगवर्षेण मया रचिता बालबोधिनी विमला ॥२॥

श्रीविक्रमादित्यशाके १४६५ चंद्रमासस्य कृष्णद्वितीयायां तिथौ जीववारे श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमानसाहिभुज्यमानराज्ये श्रीमति जुमिलादेशे उत्तमसंज्ञके नगरे श्रीमत्सकलविद्याविशारदकौशिका-न्वयजन्मा दैवज्ञशिरोमणिश्रीमद्वसन्तदैवज्ञस्तस्यात्मजो बलभद्रनामा ज्योतिर्विद् बालबोधिनीमिमां भास्वतीटीकां कृतवान् ।

इति श्रीवसन्तात्मजबलभद्रदैवज्ञविरचितायां भास्वतीटीकायां हर्षकराभिधानायां परिलेखाधि-कारोऽष्टमः समाप्तः ॥

(रा. पु. को सूचीपत्रको तेस्रो भागको १०३ पृष्ठमा पहिलो श्लोक र गद्यवाक्यको केही

भाग छापिएको छ । तुलसीराम वैद्य र धनवज्र वज्राचार्यद्वारा सम्पादित गोरखाको ऐतिहासिक सामग्रीको ३३ पृष्ठमा पहिलो गद्यवाक्य छापिएको छ । दोस्रो श्लोकचाहिँ अन्त छापिएको छैन ।
वी. पु. र रा. पु. मा रहेका प्रतिसँग भिडाई यहाँ पाठ दिइएको छ ।)

[शाके १४६५ चैत्रकृष्णद्वितीया बिहिवारको दिन बलभद्रले असल टीका पूरा गरे ।

ठूलो कुलमा जन्मेको मैले ४८ वर्षको उमेरमा शाके १४६५ मा राम्रो बालबोधिनो बनाएँ ।

सबै विद्या जान्ने, कौशिक गोत्रमा जन्मेका, देवज्ञशिरोमणि ज्योतिषी श्रीवसन्त, उहाँका छोरा ज्योतिषी बलभद्रले श्रीमहाराजाधिराज श्रीमान साहिको पालामा जुम्ला देशमा उत्तम नाउँ भएको सहरमा श्रीविक्रमादित्यशाके १४६५ चैत्रकृष्ण द्वितीया बिहिवारको दिन भास्वतीको बालबोधिनो नाउँ भएको यो टीका बनाए ।

श्रीवसन्तका छोरा ज्योतिषी बलभद्रले बनाएको भास्वतीको हर्षकर नाउँ भएको टीकामा परिलेखाधिकारनाउँको आठौँ अधिकार सिद्धियो ।]

बालबोधिनो टीकामा पद्यमा शाके १४६५ तथा गद्यमा विक्रमादित्यशाके १४६५ लेखिएकोले कसैले यहाँको संवत्लाई विक्रमसंवत् र कसैले शकसंवत् मानेका रहेछन् । अब यो संवत् शकसंवत् हो कि विक्रमसंवत् हो भन्ने कुराको निर्णय गर्नुपरेको छ ।

कुनै पनि तिथिमिति कति प्रामाणिक छ भनी जाँचको लागि त्यो तिथिमितिको गणना गर्नु आवश्यक हुन्छ । अब यो तिथिमितिको गणना गरी यो संवत् विक्रम वा शक के हो भन्ने निर्णय गर्नुपरेको छ ।

पहिले यो संवत्लाई विक्रमसंवत् मानी गणना गरिन्छ—

वि. सं. १४६५ चैत्रकृष्ण (पूर्णान्तमानले वैशाखकृष्ण)				
गते	वार	तिथि	घडी	पला
वि. सं. १४६४ चैत १९	बुध	द्वितीया	९	४६

वि. सं. १४६५ चैत्रकृष्ण (पूर्णान्तमानले)

गते	वार	तिथि	घडी	पला
चैत	८	आदित्य	द्वितीया	४३ । २०

विक्रमसंवत् मानी गणना गर्दा अमान्त पूर्णान्त दुवै मानवाट मिल्न नआएकोले अब यो संवत्लाई शकसंवत् मानी गणना गरिन्छ—

शकसंवत् १४६५ (वि. सं. १६००) चैत्रकृष्ण (पूर्णान्तमानले वैशाखकृष्ण)

गते	वार	तिथि	घडी	पला
वि. सं. १५९९ चैत २५	बृहस्पति	द्वितीया	४१ । ३१	

शकसंवत् १४६५ (वि. सं. १६००) चैत्रकृष्ण (पूर्णान्तमानले)

गते वार तिथि घडी पला

चैत १५ मङ्गल द्वितीया २० । ५४

शकसंवत् मानी गणना गर्दा अमान्तमानले मिल्न आएकोले बालबोधिनी टीका शकसंवत् १४६५ (वि. सं. १५९९) मा लेखिएको देखिन्छ ।

आफूले बनाएका ग्रन्थमा उदाहरण दिनुपर्दा ज्योतिषीहरूले आफ्नो समयकै उदाहरण दिने गरेको देखिन्छ ।

सिद्धान्ततत्त्वविवेकका रचयिता प्रसिद्ध भारतीय ज्योतिषी कमलाकरका कान्छा बाजे विश्वनाथले लेखेको ताजिकनीलकण्ठीको टीका पाइन्छ । यो टीका वि. सं. १६८३ मा बनेको हो भनी त्यहाँ लेखिएको छ । यताबाट विश्वनाथको समय थाहा पाइन्छ । यिनै विश्वनाथले ग्रहलाघवको टीका लेखेका छन् । त्यहाँ उनले वि. सं. १६६९ को उदाहरण दिएका छन्-

श्रीमन्नुपविक्रमादित्यराज्यात् गतसंवत्सरेषु १६६९ तथा शालिवाहननृपशकवत्सरेषु १५३४ वैशाखशुक्लपूर्णिमासोमे . . . अहर्गणः साध्यते ।

(मल्लारि, विश्वनाथ, सुधाकर द्विवेदीको टीका भएको ग्रहलाघवको दोस्रो संस्करणको ११ पृष्ठबाट)

[वि. सं. १६६९ शकसंवत् १५३४ वैशाखशुक्लपूर्णिमा सोमवारको अहर्गण ल्याइन्छ ।]

७. शकसंवत् १४६५ हुँदा विक्रमसंवत् १६०० हुन्छ । चैत्रशुक्लप्रतिपदा (संवत्सरपरेबा)-देखि शकसंवत्को प्रारम्भ र वैशाखसङ्क्रान्ति (वैशाख १ गते) देखि विक्रमसंवत्को प्रारम्भ मानिएकोले यहाँ वैशाखकृष्णद्वितीया (अमान्तमानले चैत्रकृष्णद्वितीया) संवत्सरपरेबाभन्दा पछि र सो वर्षको वैशाखसङ्क्रान्तिभन्दा अगाडि परेकोले वि. सं. १५९९ चैत २५ गते लेखिएको हो । यस्तो परेकोमा अन्यत्र पनि यस्तै गरिएको छ ।

क. भारतीय ज्योतिःशास्त्रका २७९-२८० पृष्ठ

९. चन्द्रबाणशरचन्द्र १५५१ संमिते हायने नृपतिशालिवाहने ।

मार्गशीर्षसितपञ्चमीतिथौ विश्वनाथविदुषा समापितम् ॥

(यो श्लोक भारतीय ज्योतिःशास्त्रको २८१ पृष्ठमा छापिएको छ ।)

[शकसंवत् १५५१ (वि. सं. १६८६) मार्गशुक्लपञ्चमीको दिन विद्वान् विश्वनाथले रचना गरी सिद्धचाए ।]

लक्ष्मीपति पांडेका छोरा लीलानाथ पांडे (वि. सं. १८४३^{१०}-१८८९^{११}) ले लेखेको भास्वतीको टीकाका ३ पत्र उनकै हस्ताक्षरमा पाइएका छन्^{१२} । त्यहाँ उनले वि. सं. १८७३ को उदाहरण दिएका छन्-

शाकः १७३८ शशिपक्षकै १०२१ विहीनोर्द्धापिंडो जातः ७१७ स ७१७ स्वरशून्यदिग्-
१००७ घनः ७२२०१९ तानाग्नि ३४९ युक्तः ७२२३६८ अष्टशतै ८०० विभक्ते लब्धं ९०२ नगैः शेषिते
शेषं ६ अङ्ग ६ युक्तं ५ सूर्यादिगणनया पंचमबृहस्पतिवारः स एवास्मिन्नब्दे पालको जातः ॥

(यी पत्र लक्ष्मीपतिसङ्ग्रहमा छन् ।)

[शाके १७३८ मा १०२१ घटाउँदा आएको शेष ७१७ वर्षगण भयो । त्यस वर्षगण ७१७ लाई १००७ ले गुन्दा ७२२०१९ भयो । ७२२०१९ मा ३४९ जोड्दा ७२२३६८ भयो । ७२२३६८ लाई ८०० ले भाग लिँदा ९०२ भयो । ९०२ लाई ७ ले तष्ट गर्दा शेष ६ भयो । ६ मा ६ जोडी ७ ले तष्ट गर्दा ५ भयो । आदित्यवारदेखि गणना गर्दा पाँचौँ बृहस्पतिवार आयो । त्यही यो वर्षको अधिपति भयो ।]

यस कारण बलभद्रले कुन सालको उदाहरण दिएका छन् भनी हेर्नुपरेको छ ।

बालबोधिनी टीकामा उदाहरण यसरी दिइएको छ-

शाकः १४५५ शशिपक्षकै १०२१ रेभिरङ्कैविशोध्य जातं ४३४ एतदब्दपिण्डं स्वरशून्य-
दिग्भिः १००७ संगुण्य जातं ४३७०३८ स्तानाग्निभि ३४९ युक्तं ४३७३८७ अष्टशतै ८०० विभज्याप्तं
५४६ अस्य सप्तभिर्विभज्य शेषं ० अङ्ग ६ युक्तं जातं ६ सूर्यादिषष्ठः शुक्रवासरो लब्धः ।

[शाके १४५५ मा १०२१ घटाउँदा आएको शेष ४३४ वर्षगण भयो । यो वर्षगण ४३४ लाई १००७ ले गुन्दा ४३७०३८ भयो । ४३७०३८ मा ३४९ जोड्दा ४३७३८७ भयो । ४३७३८७ लाई ८०० ले भाग लिँदा ५४६ भयो । ५४६ लाई ७ ले तष्ट गर्दा शेष ० भयो । ० मा ६ जोड्दा ६ भयो । आइतवारदेखि गणना गर्दा छैटौँ शुक्रवार आयो ।]

१०. पूर्णिमा १४ पूर्णाङ्कमा छापिएको दिनेश्वराज पन्तको राजज्योतिषी लीलानाथ पांडे भन्ने निबन्ध । सो अङ्कका १५६-१५८ पृष्ठ

११. पूर्णिमा १६ पूर्णाङ्कमा छापिएको दिनेश्वराज पन्तको राजज्योतिषी लीलानाथ पांडे भन्ने निबन्ध । सो अङ्कको ४१४ पृष्ठ

१२. सो टीकाको पहिलो श्लोक यस्तो छ-

दिवाकरं नमस्कृत्य लीलानाथाख्यसूरिणा ॥

भास्वतीकरणव्याख्यां (ख्या) कृ (क्रि)यतेति मनोरमाम् (रमा) ॥ ॥

[सूर्यलाई नमस्कार गरेर लीलानाथनाउँका विद्वान् भास्वतीकरणको राम्रो व्याख्या बनाउँछन् ।]

यतावाट बलभद्रले शकसंवत् १४५५ (वि. सं. १५९०) को उदाहरण दिएको देखियो । यस कारण वि. सं. १४६५ का बलभद्रले आफूले टीका लेखेको समयभन्दा १२५ वर्षपछिको उदाहरण दिनु सम्भव देखिँदैन । त्यही संवत्लाई शक मान्दाचाहिँ वि. सं. १५९९ हुने हुनाले आफूले टीका लेखेको समयभन्दा ९ वर्षअघिको उदाहरण दिएको देखिन्छ । यो सम्भव कुरा हो । यस कारण यतावाट पनि बालबोधिनी टीकाको रचना शकसंवत् १४६५ (वि. सं. १५९९) मा भएको हो भन्ने कुराको पुष्टि भएको छ ।

बालबोधिनी टीकाको रचनासमय दिँदा बलभद्रले आफ्नो मुलुकको र आफ्ना राजाको नाउँ पनि दिएका छन् । त्यहाँ उनले श्रीमहाराजाधिराजश्रीमानसाहिभुज्यमानराज्ये श्रीमति जुमिलादेशे भनी लेखेकाले यो ग्रन्थको रचना जुम्लामा मान साहिको पालामा भएको देखिन्छ । यस कारण यस विषयमा खोजी गर्नुपरेको छ ।

जुम्लाका वंशावलीहरूमा मान साहिनाउँका राजाको उल्लेख पाइन्छ^{१३} ।

राजा प्रताप साहि, मान साहि, सङ्ग्राम साहिले संयुक्त रूपमा राखेको वि. सं. १६२५ को अभिलेख छापिएको छ—

... श्रीसाके १४९० मासे ११ तीथौ ९ वासरे २^{१४} ... राजाधिराज प्रताप साहि तथा मान

१३. इतिहास—प्रकाशको १ अङ्कमा छापिएको, योगी नरहरिनाथद्वारा सम्पादित श्रीकल्याण-साहीको वंशावलि । सो अङ्कको १०६ पृष्ठ

इतिहास—प्रकाशको १ अङ्कमा छापिएको, सुन्दरप्रसाद साह र शङ्करमानसिंह बस्न्यातद्वारा सम्पादित जुम्लानरेशवंशावली । सो अङ्कको ११३ पृष्ठ

जिशेप टुच्चीको प्रिलिमिन्ट रिपोर्ट अन्टू साइन्टिफिक् एक्सपिडिश्नन्ज् अन् नेपाल (नेपालमा हुइ पटक विधिपूर्वक गरिएका अनुसन्धानात्मक भ्रमणबारेको उठानको बयान) को १२२ पृष्ठ

सत्यमोहन जोशीको कर्णाली लोक संस्कृतिको पहिलो खण्डको १२३ पृष्ठ

१४. यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

शाके १४९० (वि. सं. १६२५) पौषशुक्ल

गते वार तिथि घडी घला

पूस २८ आदित्य अष्टमी ५७ । ५०

पूस २९ सोम नवमी ६० । ०

माघ १ मङ्गल नवमी २ । ४९

ताम्रपत्रमा श्रीसाके १४९० मासे ११ तीथौ ९ वासरे २ लेखिएको छ । यस वर्ष वैशाखमा अधिमास परेको थियो । यस कारण (१) चैत्र, (२) अधिक वैशाख, (३) वैशाख, (४) ज्येष्ठ, (५) आषाढ, (६) श्रावण, (७) भाद्र, (८) आश्विन, (९) कार्तिक, (१०) मार्ग, (११) पौष हुन्छ ।

साहि संग्राम साहिकी मया भैछ...

(दुल्लु ज्वालादेवीमा रहेको ताम्रपत्रबाट । यो ताम्रपत्र योगी नरहरिनाथद्वारा सम्पादित इतिहास-प्रकाशको २ अङ्क १ भागका १२३-१२४ पृष्ठमा छापिएको छ ।)

बलभद्रले उल्लेख गरेका मान साहि यिनै हुन् जस्ता देखिन्छन् ।

जुम्ली वंशावलीहरूमा भान साहि नाउँका राजाको पनि उल्लेख पाइन्छ^{१४} । यी भान साहिका वि. सं. १५८६ देखि १६४२ सम्मका अभिलेख भेटिन्छन्-

• श्रीसाके १४५१ मासे आश्वीणः । वदि १२ तिथौ १३ वासरे ६ नक्षत्रे १५^{१६} श्रीश्रीश्री-श्रीश्रीभानराई (भानसाई) (शा)को आग्या....

(इतिहास-प्रकाशको २ अङ्क १ भागको १२२ पृष्ठमा छापिएको पत्रबाट)

• श्रीसाके १४८५ ज्येष्ठमासे दिनगता २१ भौमवांशरे^{१७} छिनाशिमस्थाने ॥ भानसाइकि मया भैइछ....

(इतिहास-प्रकाशको २ अङ्क १ भागको १२३ पृष्ठमा प्रकाशित पत्रबाट)

• श्रीसाके १४९७ तिपुरकोटरजस्थाने आखारमांशे सोमवासरे माहाराजा चिन्धराज्य भानसाइकि मया भैइछ. . . .

(इतिहास-प्रकाशको २ अङ्क १ भागको १२३ पृष्ठमा छापिएको पत्रबाट)

• श्रीसाके १५०७ तिपुरकोटरजस्थाने मागमासे दिनगता ५ सोमवासरे स्वातौंनछत्रे किस्नपछे पचम्यां तिथौ^{१८} माहाराजा भानसाइकि मया भैछ. . . .

(इतिहास-प्रकाशको २ अङ्क १ भागको १२५ पृष्ठमा छापिएको ताम्रपत्रबाट)

यस हिसाबले मासे ११ भनी पौष महीनालाई सङ्केत गरेको देखिन्छ । शुक्लादि महीनाको हिसाबले शुक्लप्रतिपद् १, शुक्लद्वितीया २ इत्यादि क्रमले तिथि दिइने हुनाले तीथौ ९ भनी शुक्लनवमीलाई सङ्केत गरेको बुझिन्छ । यस कारण मासे ११ तीथौ ९ वासरे २ भनेको पौषशुक्लनवमी सोमवार हो । यताबाट वि. सं. १६२५ पौष २९ गते पौषशुक्लनवमी सोमवारको दिन यो ताम्रपत्र लेखिएको देखिन्छ ।

१५. इतिहास-प्रकाशको १ अङ्कमा छापिएको, योगी नरहरिनाथद्वारा सम्पादित जुमलेश्वर-वंशावली । सो अङ्कका १०८-१०९ पृष्ठ

जिशेप टुची १२४ पृष्ठ

सःयमोहन जोशी १२३ पृष्ठ

१६. यसको गणना मिलाउन सकिएन ।

१७. यस दिनको गणना यस प्रकारको छ-

शकसंवत् १४८५ (वि. सं. १६२०) वैशाखकृष्ण (पूर्वान्तमानले ज्येष्ठकृष्ण)

गते वार तिथि घडी पला

जेठ २१ मङ्गल एकादशी १४ । २७

१८. यसको गणना मिलाउन सकिएन ।

योगी नरहरिनाथले प्रकाशित गर्नुभएका यी पत्रहरूमा दुइटाको गणना मित्यो, दुइटाको भने मिलाउन सकिएन। प्रकाशित पाठ शुद्ध नभएर गणना नमिलेको जस्तो देखिन्छ। जे भए तापनि बालबोधिनी टीका लेखिएको ताका जुम्लामा भान साहि नाउँका राजाको रजाई चलेको जस्तो बुझिन्छ। यस कारण यो टीकामा उल्लेख भएका राजा भान साहि नै हुन्, तर लिपिकरहरूले भालाई मा सम्झी मान साहि लेखेका हुन् कि भन्ने शङ्का उठ्न सक्छ। माथि उद्धरण गरिएका पत्रका मूल प्रति वा चित्र हामीले देखेका छैनौं। यस कारण योगी नरहरिनाथले ती पत्र छपाउँदा भूलले भालाई भा पढ्नुभयो कि भन्ने शङ्का पनि उठ्न सक्छ।

श्रीकल्यालसाहीको वंशावलि र जुमलानरेशवंशावलीमा सिलीम साहिका बाबुको नाम मान साही लेखिएको छ^{१६}। जुमलेश्वरवंशावलीमा चाहिँ सिलीम साहीका बाबुको नाम भान साहि लेखिएको छ^{१७}। यताबाट मान साहि र भान साहिका छोराको नाम एउटै देखिएकोले मान साहि र भान साहि एउटै मानिस हुनु सम्भव देखिन्छ।

वि. सं. १६२५ मा राजा प्रताप साहि, मान साहि, सङ्ग्राम साहिले संयुक्त रूपमा राखेको ताम्रपत्र पाइएकोले र वि. सं. १५८६ देखि वि. सं. १६४२ सम्म राजाको रूपमा भान साहि देखिएकाले वि. सं. १५८६ देखि वि. सं. १६४२ सम्ममा जुम्ला भेकमा प्रताप साहि, मान साहि, सङ्ग्राम साहि, भान साहि राजा भएका देखिन्छन्। यस कारण मान साहि र भान साहि भिन्ना-भिन्ने हुन्, जुम्लाको कुनै प्रदेशमा मान साहिको रजाई चलेको थियो, कुनै प्रदेशमा भान साहिको रजाई चलेको थियो, बलभद्रचाहिँ मान साहिका प्रजा थिए भन्ने तर्कना पनि उठ्न सक्छ। यस विषयमा बढ्ता खोजी हुनु आवश्यक छ।

यतासम्मका कुराबाट बलभद्रले वि. सं. १५९९ को अन्त्यमा बालबोधिनी टीका लेखेका हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ।

शाको नवाद्रीन्दुकृशानु३१७९युक्तः कलेर्भवत्यब्दगणस्तु वृत्तः ।

वियन्नभोलोचनवेद४२००हीनः शास्त्राब्दपिण्डः कथितः स एव ॥२॥

(भास्वती तिथिघ्नवाधिकार)

[शकसंवत्मा ३१७९ जोड्नु, कलिगत वर्षगण हुन्छ। कलिगत वर्षगणमा ४२०० घटाउनु, शास्त्राब्दपिण्ड (भास्वतीको वर्षगण) आउँछ।]

भास्वतीको यो श्लोकको टीकामा बलभद्रले

विक्रमशाको नवाद्रीन्दुकृशानुभिर्युक्तः कार्यः एकोनाशीत्यधिकैरेकत्रिंशच्छतैरित्यर्थः ३१७९

१९. इतिहास-प्रकाश पहिलो भागका १०६, ११३ पृष्ठ

२०. इतिहास-प्रकाश पहिलो भागको १०९ पृष्ठ

गतकलेवृत्तोऽदसमूहो भवति । स एव गतकलिवियन्नभोलोचनवेदैर्द्विचत्वारिंशच्छतैः ४२०० ह्रीनः शास्त्राब्दगणः स्यादिति ।

[विक्रमशाकेमा ३१७९ जोड्नु, कलिगत वर्षगण हुन्छ । कलिगत वर्षगणमा ४२०० घटा-उनु, शास्त्राब्दगण्ड आउंछ ।]

यस्तो लेखेकाले शकसंवत्को पर्यायको रूपमा बलभद्रले विक्रमशाके शब्दको प्रयोग गरेको स्पष्ट उदाहरण पाइएको छ । किनभने विक्रमसंवत्मा त ३०४४ जोड्दा कलिगतवर्ष हुन्छ^{२१} ।

यस कारण विक्रमादित्यशाकेको अर्थ विक्रमसंवत्^{२२} भन्ने हुँदा हुँदै शकसंवत् भन्ने अर्थमा विक्रमादित्यशाके शब्दको प्रयोग बलभद्रले कसरी गरे भनी खोज्नुपरेको छ ।

ब्रह्मगुप्तको खण्डखाद्यकउपर वि. सं. १०२३ तिरका^{२३} भट्टोत्पलने लेखेको टीका प्रसिद्ध छ । खण्डखाद्यकको तेस्रो श्लोकको टीकामा भट्टोत्पलले यस्तो लेखेका छन्—

तत्र चाऽर्यावर्तदेशे श्रीविक्रमादित्येन राजा यस्मिन् काले शका नाम म्लेच्छा व्यापादिताः । शकानामयमिति द्युत्पत्त्या शाकः । स कालः स्मयमाणः सर्वज्योतिःशास्त्रविदभिः संरक्ष्यते ।

(लक्ष्मीपतिसङ्ग्रहमा रहेको हस्तलिखित पुस्तकबाट)

२१. यही अङ्कको ३ पृष्ठ

२२. ... श्रीबाणमुनिवसुवसुंधराप्रमितवैक्रमशके सहस्रिमासेऽसितपक्षे षष्ठ्यां सुरगुरुपुष्यनक्षत्र-भूषितायां . . . . . महाराजाधिराजश्रीमद्रणबहादुरशाहदेवधर्मपत्न्या . . . श्रीमल्ललितत्रिपुरसुन्दरीदेव्या स्वपौत्ररत्नमहाराजाधिराजश्रीमद्राजेन्द्रविक्रमशाहदेवानुमत्या स्वपत्यपवगार्थं संस्थापितदेवनित्यनैमित्तिकपूजनादिविधिविहितवादनकर्मसिद्धये समर्पिता . . . घंटा . . . . .

(त्रिपुरेश्वरको घण्टाको अभिलेखबाट । यो अभिलेख रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, धनवज्र वज्राचार्य, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त, नयनथ पौडेलद्वारा सम्पादित अभिलेख—सङ्ग्रहको बाह्रौं भागको १६ पृष्ठमा छापिएको छ ।)

[वि. सं. १८७५ मार्गकृष्णषष्ठी बृहस्पतिवार तिथ्यनक्षत्रमा महाराजाधिराज श्रीरणबहादुर शाहदेवकी धर्मपत्नी श्रीललितत्रिपुरसुन्दरीदेवीले आपना नाति महाराजाधिराज श्रीराजेन्द्रविक्रम शाहदेवको अनुमति लिई आपना पतिदेवको मोक्षको लागि स्थापना गरिएका देवताहरूको नित्य-नैमित्तिक पूजा आदि गर्दा विधिपूर्वक बजाउनाको लागि चढाइएको घण्टा ।]

यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

वि. सं. १८७५ मार्गकृष्ण (पूर्णात्तमानले)

गते	वार	तिथि	घडी पला	नक्षत्र	घडी पला	
मङ्सौर	६	बृहस्पति	षष्ठी	१६ । ५७	तिथ्य	१४ । ४३

(पात्रोबाट)

२३. भारतीय ज्योतिःशास्त्रका २३४-२३५ पृष्ठ

[आर्यावर्तमा श्रीविक्रमादित्य राजाले शक नाउँ भएका म्लेच्छहरूलाई मारे । शकहरूको यो हो भन्ने अर्थमा शाक शब्द बनेको छ । सबै ज्योतिषीहरूले त्यस कालको सम्झनामा शकसंवत्को प्रयोग गरेका हुन् ।]

आमराजले खण्डखाद्यकको तेस्रो श्लोकको टीकामा तलको वाक्य लेखेका छन्—

शाकः शककालः । शका नाम म्लेच्छा राजानस्ते यस्मिन् काले विक्रमादित्येन व्यापादिताः स शकसम्बन्धी कालः शाक इत्युच्यते । स च गोगंकगुणसङ्ख्येषु कलियुगादेर्गतेषु सौरवर्षेषु विक्रमादित्य-वर्षप्रवृत्तिकालाच्च पञ्चत्रिंशदधिकशतसङ्ख्येषु सौरवर्षेष्वतीतेषु चैत्रादौ प्रवृत्तोऽतो विक्रमवर्षप्रवृत्ति-कालातीतवर्षेभ्यः पञ्चत्रिंशदधिकशते शोधिते शेषः शककालो भवति ।

(बबुआ मिश्रद्वारा सम्पादित आमराजको टीकासहितको खण्डखाद्यकका २-३ पृष्ठबाट)

[शाक भनेको शकसंवत् हो । शक नाउँ भएका म्लेच्छ राजाहरूलाई विक्रमादित्यले जहिले मारे, त्यस बेलादेखि शकसंवत् उठ्छ । त्यो शकसंवत् कलियुगको उठानदेखि ३१७९ सौरवर्ष बितेपछि तथा विक्रमसंवत्को उठानदेखि १३५ सौरवर्ष बितेपछि चैत्रशुक्लप्रतिपदा (संवत्सरपरेबा)-देखि चल्थो । यस कारण विक्रमसंवत्मा १३५ घटाएमा शकसंवत् हुन्छ ।]

गजनीका महमूदले मध्य एशिया जित्दा अलबेहनी (वि. सं. १०३०-११०५) नामका विद्वान् विजेताका कैदी भई गजनी आए । महमूदले भारतमा हमला गर्दा अलबेहनी पनि साथै आएका थिए^{२४} । भारतको विषयमा आफूले जानेबुझेका कुरा हाली अलबेहनीले वि. सं. १०८८ मा एक ग्रन्थ तयार पारे^{२५} । त्यहाँ उनले शकसंवत्को विषयमा यस्तो लेखेका छन्—

शकको संवत् अथवा शककालको प्रारम्भ विक्रमादित्यको संवत्भन्दा १३५ वर्षपछि हुन्छ । यहाँ उल्लेख गरिएका शकले यो राज्यको बीचमा आर्यावर्तलाई वासस्थल बनाइ-सकेपछि सिन्धु नदी र समुद्रको बीचमा रहेको उनीहरूको मुलुकमा अत्याचार गरे । तिम्रोहरूले आफूलाई शक मान्नु, अरू नमान्नु भनी शकले हिन्दूहरूलाई आज्ञा दिए । यी शक अल्मनधुरा सहरका शूद्र हुन् भन्ने मत कसैकसैको छ । यिनी हिन्दू त हुँदै होइनन्, यिनी पश्चिम-बाट भारतमा आएका हुन् भन्ने पनि छन् । हिन्दूहरूले शकबाट निकै गोता खानुपर्‍यो । आखिरमा पूर्वबाट हिन्दूहरूलाई मदत आयो । विक्रमादित्यले शकमाथि हमला गरी उनलाई भागनुपर्ने पारी मुल्तान र लोनीको किल्लाको बीचमा रहेको कर्णप्रदेशमा उनलाई मारे ।

२४. धनवज्र वज्राचार्य, रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त, नयनाथ पौडेलद्वारा सम्पादित इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेयको मूल भागको ६८ पृष्ठ

२५. सन्तरामको अलबेहनी का भारतको पहिलो भागको भूमिकाको ७ पृष्ठ

अत्याचारीको मृत्यु भएको खबर सुनेर दुनियाँहरूले आनन्द मानेकाले र खास गरी ज्योतिषीहरूले यो समयलाई संवत्को आरम्भको रूपमा प्रयोग गरेकाले यो काल प्रख्यात भयो । उनीहरू विजयीको नाउँमा श्री लगाएर श्रीविक्रमादित्य भनी उनको आदर गर्छन् । विक्रमादित्यको संवत् कहिने संवत् र शकहत्याको बीचमा लामो अन्तर भएकोले जसबाट संवत्को नाउँ विक्रमादित्य भन्ने रहेको छ, ती विक्रमादित्य र शकलाई मार्ने यी विक्रमादित्य एउटै मान्छे तभई नाम मिल्ने मान्छे मात्र हुन् भनी हामीले ठानेका छौं ।

[अलबेरूनीको मूल ग्रन्थ अरबीमा लेखिएको छ । त्यसको अङ्ग्रेजी अनुवाद एड्वर्ड सचौले अलबेरूनी'ज् इन्डिअ (अलबेरूनीको भारत) नाउँले गरेका छन् । सचौको सो अङ्ग्रेजी अनुवादको सन्तरामले अलबेरूनी का भारत नाउँ राखी हिन्दीमा अनुवाद गरेका छन् । यहाँ हामीले अङ्ग्रेजी हिन्दी दुवै अनुवाद हेरी नेपालीमा अनुवाद गरेका छौं । माथिको अंश अङ्ग्रेजी अनुवादको दोस्रो भागको ६ पृष्ठमा र हिन्दी अनुवादको तेस्रो भागका ७-८ पृष्ठमा परेको छ ।]

भट्टोत्पल, आमराज र अलबेरूनीका माथि दिइएका वाक्यबाट शकहरूलाई मारी विक्रमादित्य नाउँका राजाले वि. सं. १३५ पछि शकसंवत् चलाएका हुन् भन्ने परम्परा भारतमा थियो भन्ने बुझिन्छ ।

यसैले भास्करले वि. सं. १२०७ मा शकसंवत्को आरम्भकाललाई बुफाउँदा शकनृपस्यान्ते (शक राजाको अन्त्यमा) भन्ने शब्दको प्रयोग गरेका हुन् -

नन्दाद्रीन्दुगुणा३१७९स्तथा शकनृपस्यान्ते कलेर्वत्सराः ।

(सिद्धान्तशिरोमणिको कालमानाध्यायको २८ श्लोक)

[शक राजाको अन्त्यमा कलियुगका ३१७९ वर्ष बितेका थिए ।]

भास्वतीका टीकाकार माधव मिश्र शकसंवत्को विषयमा यस्तो लेख्छन् -

शका नामाऽनेके राजानस्ते यस्मिन् समये विक्रमादित्येन व्यापादिताः स कालो लोके शक इति प्रसिद्धः । स च गोअंकगुण३१७९सङ्ख्येषु कलियुगाब्देषु गतेषु सौरवर्षेषु प्रवृत्तः ।

(गयादत्त पाण्डेद्वारा सम्पादित माधव मिश्रको टीकासहितको भास्वतीको १ पत्रबाट)

[शक नाउँ भएका अनेकन् राजाहरूलाई विक्रमादित्यले जहिले मारे, त्यो काल लोकमा शक भन्ने नाउँले प्रसिद्ध छ । कलियुगसंवत्का ३१७९ सौरवर्ष बितेपछि यो संवत् चलेको हो ।]

हाभ्रा बलभद्रले भट्टोत्पलको उपर्युक्त वाक्य आफ्नो ग्रन्थमा जस्ताको तस्तो जस्तै सारेका छन् -

तत्र चाऽयावर्तदेशे श्रीविक्रमादित्येन राजा यस्मिन् काले शका नाम म्लेच्छा व्यापादिताः । शकानामयमिति व्युत्पत्त्याऽण् शाकः । स कालः स्मर्यमाणः सर्वज्योतिःशास्त्रविद्विः संस्मर्यते ।

यति कुराबाट विक्रमादित्य नाउँका राजाले शकहरूलाई मारी शकसंवत् चलाएका हुन् भन्ने

परम्परा भारतमा भएको हुनाले बलभद्रले पछिमा शाके र गह्यमा विक्रमादित्यशाके लेखेको देखिन्छ । यस कारण विक्रमादित्यशाके यस शब्दले यहाँ विक्रमसंवत्लाई बुझाएको नभई शकसंवत्लाई नै बुझाएको हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

बलभद्रले आफ्ना बाजे विमलाकरलाई विद्वज्जनोचित विशेषण लगाएका छैनन्, खालि ख्यात (नाउँ छलेका), सुशील (राम्रो शीलस्वभाव भएका), द्विजदेवभक्त (ब्राह्मणका र देवताका भक्त) मात्र भनेकाले विमलाकर खास विद्वान् देखिँदैनन् । आफ्ना बाबु वसन्तलाई भने बलभद्रले अरू साधारण विशेषणका साथसाथै त्रिस्कन्धज्ञ (तीनै स्कन्ध जान्ने), देवज्ञ (ज्योतिषी), शास्त्रार्थवेत्ता (शास्त्रको अर्थ बुझ्ने), सकलविद्याविशारद (सबै विद्या जान्ने), देवज्ञशिरोमणि (सर्वश्रेष्ठ ज्योतिषी) भन्ने विशेषण पनि लगाएकाले उनी विद्वान्, खास गरी ज्योतिषका विद्वान् थिए भन्ने बुझिन्छ ।

लक्ष्मीपति पाँडेले राजाबाट देवज्ञशिरोमणि^{२६} पद पाए जस्तै वसन्तले पनि राजा वा विद्वन्मण्डलीबाट विधिपूर्वक देवज्ञशिरोमणि पद पाएका हुन् वा सर्वश्रेष्ठ ज्योतिषी भन्दा साधारण अर्थमा उनका छोराले उनलाई देवज्ञशिरोमणि लेखेका हुन्, यसै भन्न सकिँदैन । वसन्तले बनाएको पुस्तक नदेखिएकोले उनलाई उनका छोराले लगाएका विशेषण कति सार्थक छन् भनी भन्न सकिँदैन ।

मैले ४८ वर्षको उमेरमा वि. सं. १५९९ मा बालबोधिनी बनाएँ भनी बलभद्रले लेखेकाले उनको जन्म वि. सं. १५५१ मा भएको देखिन्छ ।

कोल्ब्रक, आफ्रेच तथा दीक्षितले बलभद्रको देशको विषयमा केही लेखेका छैनन् । तर जुम्लादेशे उत्तमसंज्ञके नगरे ... बलभद्रनामा ज्योतिर्विद् बालबोधिनीमिमां टीकां कृतवान् (जुम्लादेशमा उत्तम नाउँ भएको सहरमा बलभद्र नाउँ भएका ज्योतिषीले यो बालबोधिनी टीका

२६. तद्राजत्सदसि प्रहागमविदोऽनेके स्थितास्तेष्वपि
त्रिस्कन्धागमसारतत्त्वनिपुणं ज्ञात्वा सुतुष्टो नृपः ।
श्रीदेवज्ञशिरोमणीति पदवीं प्रादावसाधारणीं
यस्मै सोऽयमनन्तचिन्मयमना देवज्ञलक्ष्मीपतिः ॥२॥

(दुर्गार्चनकल्पतरुको पुष्पिकावाक्यबाट)

[उहाँ राजा रणबहादुर शाहको सभामा ज्योतिषीहरू धेरै छन्, तिनमा त्रिस्कन्ध ज्योतिषको सार जान्ने भनी थाहा पाएर खुशी भएका उहाँ राजाले जसलाई देवज्ञशिरोमणि भन्ने असाधारण पदवी दिनुभयो । परमेश्वरमा मन लाएका ती ज्योतिषी लक्ष्मीपति छन् ।]

(पूर्णिमा ९ पूर्णाङ्कमा छापिएको दिनेशराज पन्तको देवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडे भन्ने निबन्ध । सो अङ्कका ४६-४७ पृष्ठबाट)

बनाए) भनी लेखिएकोले जुम्लामा उत्तम नाउँको सहरमा बसेर बलभद्रले बालबोधिनी टीका बनाएको देखिन्छ ।

उमानगरमा बसेर बलभद्रले बालबोधिनी टीका लेखे भनी आफ्नैचले लेखेको वाक्यको उद्धरण हामीले माथि गरिसकेका छौं । यताबाट भारतमा पाइएको प्रतिमा उमानगर पाठ भएको देखिन्छ ।

उत्तमनगर वा उमानगरको वर्तमान नाउँ पत्ता लाउने काम जुम्ला भेगको भुवनकोशको विशेष ज्ञान नभएका हाम्रो हातबाट अहिले हुनु सम्भव छैन ।

भास्वतीको ग्रहस्पष्टाधिकारको

पलप्रभा तस्व २५हता खखाङ्कं १०००र्युक्ता स्फुटार्कण समा यदा स्यात् ।

याम्ये तदा स्याद्बुधो निशान्ते मुनेरगस्त्यस्य सुरारिहन्तुः ॥१४॥

[पलभालाई २५ ले गुन्नु । गुणनफलमा १०० जोड्नु । योगफलतुल्य स्पष्ट सूर्य हुँदा बिहान दक्षिणतिर अगस्त्यको उदय हुन्छ ।]

यस श्लोकको उदाहरणमा बलभद्रले

पलप्रभा ७।३ पञ्चविंशत्या २५ अनेन सङ्मुख्य जातं १७६।१५ अत्र मध्ये नवशतं १०० संयोज्य जातं १०७६।१५ एतदेवोदयध्रुवकमेतत्सदृशः स्फुटार्को यस्मिन् दिने भवति तस्मिन् दिने अगस्त्योदयः स्यात् ।

[पलभा ७।३ लाई २५ ले गुन्दा १७६।१५ भयो । यसमा १०० जोड्दा १०७६।१५ भयो । अगस्त्यको उदयध्रुव यही हो । यति स्पष्ट सूर्य जुन दिन हुन्छन्, त्यसै दिन अगस्त्यको उदय हुन्छ ।]

भनी लेखेका छन् ।

यताबाट बलभद्रको देशको पलभा ७।३ देखिन्छ । ७।३ पलभा भएको देशको अक्षांश ३० अंश २६ कला हुन्छ । भारतको नापीविभागले प्रकाश गरेको नेपालको नक्शा हेर्दा जुम्लाको अक्षांश २९ अंश १८ कला देखिन्छ । सोही नक्शा हेर्दा नेपालको महत्तम अक्षांश ३० अंश १७ कला देखिन्छ । यताबाट बलभद्रको देश वर्तमान नेपालको उत्तरी सीमाभन्दा अलिकता उत्तरमा देखिन्छ । जुम्लाका मल्ल राजाहरूको राज्यमा भोटका पुरङ र गुंगे प्रान्त परेका देखिएकाले^{२७} त्यस बेलाको जुम्ला राज्यको उत्तरी सीमा वर्तमान नेपालराज्यको उत्तरी सीमाभन्दा पर पुगेको थियो भन्ने कुरा यस सन्दर्भमा स्मरणीय छ ।

२७. टुच्ची ३, ५१-६२, ६८-७१, १०९-१११, ११४, १२८-१३० पृ.

सत्यमोहन जोशी २८-३६ पृ.

भास्करले सिद्धान्तशिरोमणिको गोलाध्यायमा

रसगुणपूर्णमही १०३६समशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः ।

रसगुण ३६वर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणी रचितः ॥५८॥

(प्रश्नाध्याय)

[शकसंवत् १०३६ (वि. सं. ११७१)मा मेरो जन्म भयो । छत्तीस वर्षको उमेरमा मैले सिद्धान्तशिरोमणि बनाएँ ।]

लेखी आफ्नो जन्मसमय र आफूले ग्रन्थरचना गरेको समय दिएका छन् ।

यसैको अनुकरण गरी हाम्रा बलभद्रले

शररसशक्र १४६५समेते शाके यः सोच्चकुलजन्मा ।

वसुयुग ४८वर्षेण मया रचिता बालबोधिनी विमला ॥

[ठूलो कुलमा जन्मेको मैले ४८ वर्षको उमेरमा शकसंवत् १४६५ मा राम्रो बालबोधिनी बनाएँ ।]

यस्तो लेखेका छन् ।

जुनसुकै भाषामा रहेको ज्ञान हासिल गर्न पनि सबभन्दा पहिले त्यो भाषा राम्ररी जान्नु आवश्यक हुन्छ । व्याकरण राम्ररी नपढी भाषाको यथार्थ ज्ञान नहुने हुनाले शास्त्रीय अध्ययनको लागि व्याकरणको ज्ञान अपरिहार्य छ । भारतीय ज्योतिषका विद्यार्थीले भारतीय विद्याको मूल स्रोत संस्कृतभाषाको व्याकरणको यथार्थ ज्ञान हासिल नगरी ज्योतिषशास्त्र राम्रो नबुझ्ने हुनाले व्याकरण पढ्नेपछि भनी भास्करले जोड दिई भनेका छन्^{१५} तथा उनका ग्रन्थ च्युतसंस्कृतिदोषले दूषित नदेखिएकाले उनले व्याकरण राम्ररी पढेको देखिन्छ ।

२८. इदानीं ज्योतिःशास्त्रश्रवणाधिकारिलक्षणमाह ।

द्विविधगणितमुक्तं व्यक्तमव्यक्तयुक्तं तदवगमननिष्ठः शब्दशास्त्रे पठिष्ठः ।

यदि भवति तदेवं ज्योतिषं भूरिभेदं प्रपठितुमधिकारी सोऽन्यथा नामधारी ॥७॥

अथ व्याकरणवर्णनमाह ।

यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यग् ब्राह्मणाः स वेदमपि वेद क्रिमन्यशास्त्रम् ।

यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमाञ् शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेऽधिकारी ॥८॥

(सिद्धान्तशिरोमणिको गोलाध्यायान्तर्गत गोलप्रशंसाध्याय)

[अब ज्योतिषशास्त्र पढ्ने अधिकार कस्ताले पाउँछ भन्ने कुरा भनिन्छ—

व्यक्तगणित र बीजगणित (हाम्रा प्राचीन आचार्यहरू रेखागणितहरूलाई व्यक्तगणितहरूभित्र पार्थ) राम्ररी पढेको, व्याकरणमा राम्रो दखल भएको मानिसले अनेक विभाग भएको ज्योतिषशास्त्रलाई पढ्ने अधिकार पाउँछ । अधिकार नपाई पढ्ने हो भने नाउँ मात्रको ज्योतिषी हुन्छ ।

बलभद्रले भने

शररसमनुमित १४६५शाके ज्ञेने शुक्लेतरद्वितीयायाम् ।
गुरुवारे सम्पूर्णा कृतवती बलभद्रेण सटीका ॥

यस्तो श्लोक लेखेका छन् । यहाँ बलभद्रेण टीका कृता हुनुपर्नेमा बलभद्रेण टीका कृतवती लेखिएकोले बलभद्रले व्याकरण राम्ररी पढेका रहेनछन् भन्ने देखिन्छ । यस कारण बलभद्रले भास्करको लेखाइको अनुकरण गर्न खोजे तापनि भास्करले जस्तो शुद्ध लेखन उनी सक्दैनथे भन्ने स्पष्ट छ ।

बलभद्रकै ताकाका प्रसिद्ध भारतीय ज्योतिषी गणेश दैवज्ञले ज्योतिषसम्बन्धी निकै ग्रन्थ बनाएका छन्^{२९} । तिनमा ग्रहलाघवको विशेष प्रसिद्धि छ । गणेश दैवज्ञले वेध पनि गर्ने गरेका थिए भन्ने कुरा यही अङ्कमा छापिएको श्रीदेवीप्रसाद भण्डारीको लेखबाट पनि थाहा पाइन्छ । बलभद्रले अरु स्वतन्त्र ग्रन्थ वा अरु पुस्तकका टीका लेखेका थिए वा थिएनन् भन्ने कुरा हामीलाई थाहा छैन । बालबोधिनी टीकाको खास अध्ययन पनि नभइसकेकोले बलभद्रको र गणेश दैवज्ञको विद्याको तुलना पनि गर्न सकिएको छैन । तर भारतमा गणेश दैवज्ञ जस्ता ज्योतिषी भएको वेलामा नेपालमा पनि ज्योतिषको विषयमा केही काम भएको थियो भनेर चाहिँ पक्कै भन्न सकिन्छ ।

काशीमा^{३०}, अवधमा^{३१}, उत्तरपश्चिमी प्रान्तमा^{३२} बालबोधिनी टीका रहेको कुरा आफ्नै च-सूचीबाट थाहा पाइन्छ । वि. सं. १७०७ मा काशीमा बालबोधिनी टीका सारिएको कुराको प्रमाण हामीले पाएका छौं^{३३} । वि. सं. १८७३ मा कोल्लुकले यसको चर्चा गरेको पनि माथि उल्लेख गरिसकिएको छ । यस कारण यो टीकाको भारतमा प्रचार भएको देखिन्छ । एकजना नेपाली विद्वान्ले लेखेको टीकाको भारतको विद्वन्भण्डलीमा प्रचार हुनु हाम्रो लेखा गौरवकै कुरा हो । नेपालमा पनि यो टीका

अब व्याकरणको कुरा गरिन्छ-

जसले व्याकरणलाई राम्रोसँग बुझ्नेको छ, त्यसले सरस्वतीको घर भएको वेदलाई पनि बुझ्न सक्छ भने अरु शास्त्रको त के कुरा । यस कारण पहिले व्याकरण पढी बुद्धिमान् भएको मानिस अरु शास्त्र पढ्ने अधिकार पाउँछ ।]

(पिताजी नयराज पन्तको विद्या-रक्षा १ सङ्ख्याका ४-५ पृष्ठबाट)

२९. भारतीय ज्योतिःशास्त्रका २५९-२६० पृष्ठ

३०. पहिलो भागको ४१२ पृष्ठ

३१. दोस्रो भागको ९४ पृष्ठ

३२. पहिलो भागको ४१२ पृष्ठ

३३. माथि उल्लेख गरिएको ५ सङ्ख्याको ज्योतिषी काशीनाथले वि. सं. १९०० मा सारेको बालबोधिनी टीकामा ती ज्योतिषीले आफले सारेको ग्रन्थको उल्लेख गर्नको लागि आफले

सारेको ग्रन्थमा भएको पुष्पिकावाक्य पनि दिएका छन् । सो यस प्रकारको छ -

सिद्धिविनायकसिद्धेश्वरीमध्ये श्रीविश्वेश्वराक्षपूर्णाप्रसावतः ।

लिखिताथ सम्पूर्णा भास्वतीटीका श्रीकेशवात्मजकमलापतिना ॥१॥

गते तु वर्षे नृपविक्रमस्य नेत्रागभूतेन्दुमिते १५७२थ मासे ।

ऊर्जे सिते मारतिथौ रवाह्लि लिलेख काश्यां कमलापतिस्तां ॥२॥

(यी श्लोक अन्त प्रकाशित भएका छन् ।)

[श्रीविश्वनाथ र अक्षपूर्णाको अनुग्रहले श्रीकेशवका छोरा कमलापतिले सिद्धिविनायक र सिद्धेश्वरीको बीचमा बसेर भास्वतीटीका सारी सिद्ध्याए ।

नृपविक्रमको वर्ष १५७२ कार्तिकशुक्ल त्रयोदशी आदित्यवारको दिन काशीमा कमलापतिले यो टीका सारी सिद्ध्याए ।]

यताबाट नृपविक्रमको वर्ष १५७२ मा कमलापतिले यो टीका सारेको देखिन्छ ।

नृपविक्रमवर्षको सामान्य अर्थ विक्रमसंवत् हुन्छ, यस कारण वि. सं. १५७२ मा यो टीका सारेको देखिन्छ । तर बालबोधिनी टीकाको रचना वि. सं. १५९९ मा भएकोले वि. सं. १५७२ मा यो टीका सारिनु सम्भव देखिँदैन । यस कारण बलभद्रले विक्रमादित्यशाके शब्दको प्रयोग शकसंवत्को अर्थमा गरे जस्तै कमलापतिले पनि नृपविक्रमवर्ष शब्दको प्रयोग शकसंवत्को अर्थमा गरेको देखिन्छ । यस कारण कमलापतिले शकसंवत् १५७२ (वि. सं. १७०७)मा यो टीका सारेको देखिन्छ ।

यस विषयमा गणनाबाट के निष्कर्ष आउँछ, हामीले सो पनि हेर्नुपरेको छ ।

पहिले १५७२ यसलाई विक्रमसंवत् मानी गणना गरिन्छ-

वि. सं. १५७२ कार्तिकशुक्ल

गते	वार	तिथि	घडी पला
कार्तिक २०	शनिश्चर	त्रयोदशी	३४ । २३

गणना नभिलेकोले अब यो १५७२ लाई शकसंवत् मानी गणना गरिन्छ-

शकसंवत् १५७२ (वि. सं. १७०७) कार्तिकशुक्ल

गते	वार	तिथि	घडी पला
कार्तिक २६	आदित्य	त्रयोदशी	११ । ३८

गणना भिलेकोले शकसंवत् १५७२ (वि. सं. १७०७)मा नै कमलापतिले यो टीका सारेको ठहरियो ।

उद्धृत गरिएका पुस्तकहरू रजु गर्न जाँदा माथि उल्लेख गरिएको ज्योतिषी चुकुनले वि. सं. १७९० मा सारेको बालबोधिनीटीका (१ सङ्ख्या)मा कमलापतिको पुष्पिकावाक्य देखियो ।

चलेको थियो भन्ने कुरा नेपालमा यसका निकै प्रति पाइएको कुराले पुष्टि गर्छ^{३४} ।

चुकुनले सारेको पुष्पिकावाक्यमा अरू पाठ त काशीनाथकै जस्तो छ । खालि ऊर्जे सिते यस पदमा उर्जेसिते लेखिएको छ । यताबाट कार्तिकशुक्ल नभई कार्तिककृष्ण भन्ने अर्थ आउने भयो । संस्कृत व्याकरणअनुसार ऊर्जे सिते यस पदमा खण्डाकार नहाले तापनि असिते पनि हुन सक्छ । यस कारण कार्तिकशुक्ल वा कार्तिककृष्ण के हो भनी निर्णय गर्न गणना गर्नुपर्ने भयो । कार्तिकशुक्ल मानेर गणना भइसकेकोले अब कार्तिककृष्ण मानेर गणना गरिन्छ-

शकसंवत् १५७२ (वि. सं. १७०७) कार्तिककृष्ण (पूर्णात्मानले)

गते	वार	तिथि	घडी पला
कार्तिक १२	आदित्य	त्रयोदशी	१३ । ५४

शकसंवत् १५७२ (वि. सं. १७०७) कार्तिककृष्ण (पूर्णात्मानले मार्गकृष्ण)

गते	वार	तिथि	घडी पला
मङ्सिर ११	सोम	त्रयोदशी	४५ । ४

पूर्णात्मानले कार्तिककृष्णमा गणना मिल्न आयो ।

यस कारण शकसंवत् १५७२ (वि. सं. १७०७) कार्तिकशुक्ल वा कार्तिककृष्णमा कमलापतिले बालबोधनी टीका सारेको देखिन्छ ।

कार्तिककृष्ण मानी गर्दा वि. सं. १५७२ मा मिल्छ कि भनी गणना गरिन्छ-

वि. सं. १५७२ कार्तिककृष्ण (पूर्णात्मानले)

गते	वार	तिथि	घडी पला
कार्तिक ५	शुक्र	त्रयोदशी	४६ । १९

वि. सं. १५७२ कार्तिककृष्ण (पूर्णात्मानले मार्गकृष्ण)

गते	वार	तिथि	घडी पला
मङ्सिर ५	आदित्य	त्रयोदशी	९ । ५७

अमान्तमानले गणना मिल्न आयो ।

यसरी कार्तिककृष्ण मानी गणना गर्दा अमान्तमानले वि. सं. १५७२ मा मिल्न आएको देखिन्छो तापनि ऐतिहासिक दृष्टिकोणले नभिल्ले हुँदा शकसंवत् १५७२ (वि. सं. १७०७) मा नै कमलापतिले बालबोधनी टीका सारेको स्पष्ट हुन्छ ।

३४. गोरखाको ऐतिहासिक सामग्रीको ३३ पृष्ठमा बालबोधनी टीकाको पुष्पिकावाक्य गोरखामा पाइएको प्रतिबाट दिइएको छ । तर त्यो टीका सारिएको समय भने त्यहाँ दिइएको

यथासम्भवा कुराबाट नेपाली ज्योतिषी बलभद्रले अहिलेभन्दा ४३० वर्षअघि प्रसिद्ध करण-ग्रन्थ भास्वतीको टीका लेखेका र त्यो टीकाले स्वदेश विदेशका विद्वान्मण्डलीमा आदर पाएको देखिएकोले ज्योतिषको क्षेत्रमा एकजना नेपाली विद्वान्ले गरेको कामको विषयमा केही कुरा थाहा हुन गएको छ । यस ग्रन्थको राम्रो अध्ययन हुन भने बाँकी नै छ ।

०—०

लक्ष्मीपति पाँडले नेपाली भाषामा गरेको भास्वतीको अनुवाद

—महेशराज पन्त

—दिनेशराज पन्त

वि. सं. १९५६ मा शतानन्दले बनाएको भास्वतीको जुम्ली ज्योतिषी बलभद्रले वि. सं. १५९९ मा टीका लेखेको देखिएकोले अहिलेभन्दा कमसेकम ४३० वर्षअगाडिदेखि नेपालमा भास्वतीको पठनपाठन चलेको थियो भनी भन्न सकिन्छ ।

जब कुनै मानिस गढेर कुनै ग्रन्थ पढ्छ तथा सो ग्रन्थबाट राम्रो काम लिने विचार गर्छ, तब छैन । श्रीदेवीचन्द्र श्रेष्ठले त्यो ग्रन्थ सारिएको समय टिपेर ल्याउनुभएको रहेछ । सो यस प्रकारको छ—
बालबोधिन्यां परिलेखाधिकारोष्टमः ॥ समाप्त्यं टीकेति ॥ श्रीशाके १७१६ मासे ११ तिथौ २ वारे ७ श्रीप्युगदत्तार्थम् ॥

(यो अंश अन्त प्रकाशित भएको छैन ।)

[बालबोधिनी टीकाको आठौँ परिलेखाधिकार सिद्धियो । शकसंवत् १७१६ (वि. सं. १८५१) फाल्गुन महीना द्वितीया तिथि शनिवारको दिन सारी सिद्धियो । श्रीप्रयागदत्तको लागि सारिएको हो ।]

यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

शकसंवत् १७१६ (वि. सं. १८५१) फाल्गुनशुक्ल

गते वार तिथि घडी पला

फाल्गुन १३ शनैश्वर द्वितीया २१ । १८

(पात्रोबाट)

१. पूर्णिमाको यही अङ्कमा छापिएको भास्वतीका प्रसिद्ध टीकाकार नेपाली ज्योतिषी बलभद्र भन्ने हाम्रो निबन्ध ।

उसलाई सो ग्रन्थमा केही कुरा नपुगेको, कुनै कुरा नमिलेको र कुनै कुरा बढ्ता भएको जस्तो लाग्छ । अनि त्यस्तो कुनै मानिस आफ्नो विचारअनुसार मूल ग्रन्थको प्रतिसंस्कार गर्न थाल्छ र मूल ग्रन्थको प्रतिसंस्कृत रूप तयार हुन्छ । यस्तै विचारले होला, बुद्धिनाउँका एकजना नेपाली ज्योतिषीले भास्वतीकै छन्द, शैली, शब्द र ठाउँठाउँमा पूरै श्लोकसमेत टिपी भास्वतीकै जस्तो ८ अधिकारमा भास्वतीचन्द्रनाउँको ग्रन्थ बनाएका छन् । भास्वतीको यो प्रतिसंस्कृत रूप कहिले तयार भयो भन्ने कुरा थाहा नभए तापनि यस ग्रन्थमा नेपालसंवत्मा ८०२ जोडेपछि शकसंवत् हुन्छ भनी लेखिएकोले र यसको १ प्रति वि. सं. १७६८ मा सारिएको देखिएकोले यो ग्रन्थ मल्लकालमा तयार भएको देखिन्छ ।

२. वीरपुस्तकालयको पहिलो १२०३ सङ्ख्यामा रहेको नेवारी लिपिमा लेखिएको पुस्तकको परिचय वीरपुस्तकालयबाट सम्पादित नेपालराजकीयवीरपुस्तकालयस्थहस्तलिखितपुस्तकानां बृहत् सूचीपत्रम् (नेपाल राजकीय वीरपुस्तकालयमा रहेका हस्तलिखित पुस्तकहरूको बृहत् सूचीपत्र)को पहिलो भागको १४२ पृष्ठमा छापिएको छ । त्यहाँ सो पुस्तकलाई बलभद्रको टीकासहितको भास्वती भनी लेखिएको छ । तर सो पुस्तक बलभद्रको टीकासहितको भास्वती होइन । सो पुस्तकको उठानमा यस्तो लेखिएको छ—

ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥

प्रणम्य विष्णोश्चरणारविन्दं श्रीमान्(ञ्) शतानन्दकवेर्विधातुः ।

बोधाय बुद्धिर्गणको जनानां श्रीभास्वतीचन्द्रमिति स्वरूपात् ॥१॥

अथ प्रवक्ष्ये मिहिरोपदेशात्सूर्यसिद्धान्तसमं समासात् ।

यमाभ्रनाथैः ८०२ सहितं प्रकुर्यान्नेपालसंवत्सरतः(कं) शकः स्यात् ॥२॥

रन्ध्रागचन्द्राग्नि३१७९युतं(तः) शकाब्दे(इदः)

कालं(लः) कलेः स्युद्धि(स्याद् द्वि)शताब्धि४२००हीनम्(नः) ।

शास्त्राब्दपिण्डः स्वरशून्यदिग् १००७८न-

स्तानाग्नि३४९युक्तोऽष्टशतै८००विभक्तः ॥३॥

लब्धं नगैः७ शेषितमङ्ग६युक्तं सूर्यादिसंवत्सरपालकः स्यात् ।

एकेन१ मिश्रं गणितं प्रसिद्धं रूपे१र्विहीनेन(रूपेण१ हीनेन) तु पालकः स्यात् ॥४॥

(५ पत्रबाट । यो अंश अन्त छापिएको छैन । यहाँ संशोधित पाठलाई कोष्ठमित्र राखिएको छ ।)

[भगवान् वासुदेवलाई नमस्कार ।

विष्णुको र ब्रह्मस्वरूप शतानन्द कविको चरणकमललाई ढोगेर मानिसहरूले बुझ्न भनी वराहमिहिरको उपदेश (पञ्चसिद्धान्तिका) बमोजिम उनको सूर्यसिद्धान्तअनुसारको ग्रन्थ भास्वतीचन्द्र म ज्योतिषी बुद्धि छोटकरीमा बनाउँछु ।

नेपालसंवत्मा ८०२ जोड्नु, शकसंवत् हुन्छ । शकसंवत्मा ३१७९ जोड्नु, कलिंगत वर्ष हुन्छन् । कलिंगत वर्षमा ४२०० घटाउनु, शास्त्राब्दपिण्ड (भास्वतीको वर्षगण)आउँछ । शास्त्राब्द-पिण्डलाई १००७ ले गुन्नु, गुणनफलमा ३४९ जोड्नु, योगफललाई ८०० ले भाग लिनु, लब्धिलाई ७ ले तष्ट गर्नु (७ ले भाग लिई शेष मात्र लिनु), तष्ट गर्दा आएको शेषमा ६ जोड्नु, योगफल ७ भन्दा बढ्ता भए ७ ले फेरि तष्ट गर्नु, शेष वर्षपति हुन्छ । १ शेष रहे आदित्यवार, २ शेष रहे सोमवार इत्यादि क्रमले वार हुन्छ । यस गणनाबाट १ बढ्ता भएको वार आउँछ, यसमा १ घटाइदियो भने वास्तव वर्षपति (अब्दप) हुन्छ ।]

यस रीतिबाट वि. सं. १८७१ को मेषसङ्क्रान्तिको वार (अब्दप) ल्याइन्छ ।

वि. सं. १८७१	७१५	८००)७२०३५४(९००	४
-९३७	×१००७	७२००	+६
ने. सं. ९३४	५००५	३५४	१०
+८०२	७१५		
शकसंवत् १७३६	७२०००५	७)९००(१२८	७)१०(१
+३१७९	+३४९	७	७
कलिंगत वर्ष ४९१५	७२०३५४	२०	३
-४२००		१४	
शास्त्राब्दपिण्ड ७१५		६०	
		५६	
		४	

३ शेष रहेकोले भास्वतीबाट वर्षपति मङ्गलवार आयो । वास्तवमा वि. सं. १८७१ को मेषसङ्क्रान्ति सोमवार पछि (पूर्णिमा ११ पूर्णाङ्कमा छापिएको रामजी तेवारीको दवज्जशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडले बनाएको रत्नदीप भन्ने निबन्ध । सो अङ्कका ५१-५३ पृष्ठ) । यस कारण भास्वती-चन्द्रकार बुद्धिले एकेन मिश्रं गणितं प्रसिद्धं रूपेण हीनेन तु पालकः स्यात् भनी लेखेको देखिन्छ ।

भास्वतीचन्द्रको पहिलो अधिकारको अन्त्यमा यस्तो लेखिएको छ-

इति पञ्चसिद्धान्त्यां भास्वत्यां श्रीशतानन्दविरचितायां सूर्यध्रुवाधिकारः प्रथमः ॥ ॥

(५ पत्रबाट । यो वाक्य अन्त छापिएको छैन ।)

[श्रीशतानन्दले पञ्चसिद्धान्तिकाबमोजिम बनाएको भास्वतीको पहिलो सूर्यध्रुवाधिकार सिद्धियो ।]

यही छाँटका वाक्य अरु बाँकी सात अधिकारको अन्त्यमा पनि लेखिएका छन् ।

यताबाट बुद्धिले भास्वतीचन्द्रलाई भास्वतीबाट अभिन्न मानी भास्वतीकै मा यता भास्वतीचन्द्रले पनि पाओस् भनी इच्छा गरेको देखिन्छ ।

भास्वतीचन्द्रको अर्को प्रति बी. पु. को पहिलो १६९६ सङ्ख्यामा छ । नेवारी लिपिमा लेखिएको यो ठ्यासफु माथि उल्लेख गरिएको प्रतिभन्दा अशुद्ध छ । तर यस प्रतिमा केही श्लोक बढी छन् । यहाँ पहिलो अधिकारको अन्त्यमा यस्तो लेखिएको छ—

इति श्रीशतानन्दवीरचिताया पञ्चसिद्धान्तासूर्यभास्वतिकरणे तिथिध्रुवाधिकारः प्रथमो-
ध्यय शमाप्त ॥ ॥

(यो वाक्य अन्त छापिएको छैन ।)

[श्रीशतानन्दले पञ्चसिद्धान्तिकाबमोजिमको सूर्यसिद्धान्तअनुसार बनाएको भास्वतीकरणको पहिलो अध्याय तिथिध्रुवाधिकार सिद्धियो ।]

यही छाँटका वाक्य अरू अरू अधिकारको अन्त्यमा पनि लेखिएका छन् ।

मूल ग्रन्थ सारिसकेपछि यो प्रतिमा यस्तो लेखिएको छ—

श्व सास्त्र घटपाया देवज्ञ पदुमराजान पुत्र कनकराज उल्हासराजनं निह्रांसनं गुरुपादाच्चर्चण
याङ साधरणं तथा सास्त्र लंख भिस नदान याकेमाल. श्व सास्त्र लोप रपंकाकाले पञ्चमाहापातक
लाक जुरो ॥ सम्बत् ८३२ भाद्रपदशुक्लतृतीयायां तिथौ उत्रफाल्गुणोनक्षत्रे साध्ययोग सोमवासरे ॥
रिखितमिति ॥ ॥

(यो अंश अन्त छापिएको छैन ।)

[घटखाका ज्योतिषी पदुमराजाले र उनका बुइ छोरा कनकराज र उल्हासराजले गुरूको पाउको पूजा गरी सारेको यो पुस्तकको पानी र आगोबाट रक्षा गर्नुपर्छ । यो पुस्तकको लोप गन्यो भने पञ्चमाहापातक लाग्छ । ने. सं. ८३२ भाद्रशुक्लतृतीया उत्तरफाल्गुनी नक्षत्र साध्ययोग सोमवारको दिन यो पुस्तक सारी सिद्धियो ।]

यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

ने. सं. ८३२ (वि. सं. १७६९ शकसंवत् १६३४) भाद्रशुक्ल

गते	वार	तिथि	घडी पला	नक्षत्र	घडी पला	योग	घडी पला
भदौ	२४	आदित्य	तृतीया	३।१७	चित्रा	४२।३०	ब्रह्मा ५९।४१

यहाँ वार नक्षत्र योग केही पनि नमिलेकाले यस विषयमा केही विचार गर्नुपरेको छ ।

अहिले वि सं. २०३० शकसंवत् १८९५ ने. सं. १०९३ हो । शकसंवत्को प्रारम्भ चैत्रशुक्लप्रतिपदादेखि र ने. सं. को प्रारम्भ कार्तिकशुक्लप्रतिपदादेखि हुन्छ । यस कारण वि. सं. २०३० कार्तिकशुक्लप्रतिपदादेखि ने. सं. १०९४ लाग्छ । यताबाट चैत्रशुक्लप्रतिपदादेखि कार्तिककृष्ण (अमान्तमानले आश्विनकृष्ण) औंसीसम्म शकसंवत् र ने. सं. को अन्तर ८०२ वर्ष हुन्छ, कार्तिकशुक्ल-प्रतिपदादेखि चैत्रकृष्ण (अमान्तमानले फाल्गुनकृष्ण) औंसीसम्म शकसंवत् र ने. सं. को अन्तर ८०१ वर्ष हुन्छ । यो प्रचलित नियम हो ।

भास्वतीको परिशिष्टरूपमा लेखिएको उत्तरभास्वतीनाउँको ग्रन्थ छ । नेवारी लिपिमा लेखिएको यो पुस्तक नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा छ । भास्वतीमा अध्यायलाई अधिकार भनिएको छ, तर उत्तरभास्वतीमा चाहिँ उत्तर भनिएको छ । उत्तरभास्वतीको रचना कसले कहिले कहाँ

कार्तिकशुक्लप्रतिपदादेखि प्रारम्भ हुने ने. सं. को प्रारम्भ पनि चैत्रशुक्लप्रतिपदादेखि मानेमा शकसंवत् र ने. सं. को अन्तर ८०१ वर्ष हुन्छ । अब ने. सं. को प्रारम्भ चैत्रशुक्लप्रतिपदादेखि मानी गणना गरिन्छ ।

ने. सं. ८३२ (वि. सं. १७६८ शकसंवत् १६३३) भाद्रशुक्ल
गते वार तिथि घडी पला नक्षत्र घडी पला योग घडी पला
भदौ ५ सोम तृतीया ६।३९ उत्तरफाल्गुनी ५।९ साध्य ४३।२६

यसरी गणना गर्दा वार नक्षत्र योग सबै मिलेकाले ने. सं. को प्रारम्भ चैत्रशुक्लप्रतिपदादेखि मानी वि. सं. १७६८ शकसंवत् १६३३ को भदौमा यहाँ ने. सं. ८३२ लेखेको देखिन्छ ।

वि. सं. १७६८ मा भाद्रमा अधिकमास छ भनी वेङ्कटेश रामकृष्ण केतकरले सौरार्यब्राह्म-पक्षीय-तिथिगणितम्मा र इन्डिअन् यान्ड् फर्डिन् क्रोनल्जि (भारत र बाहिरका कालगणना)मा लेखेका छन् । तर यहाँ अधिकमास नलिई गणना गर्दा मिल्दो ।

वि. सं. १९५८ मा श्रावणमा अधिकमास छ भनी केतकरले लेखेका छन् । नेपाली पञ्चाङ्गमा भने आषाढमा अधिकमास लेखिएको छ ।

यताबाट यहाँको अधिकमासपद्धतिमा र केतकरको अधिकमासपद्धतिमा केही अन्तर भएको अनुमान हुन्छ ।

यसपछि यो ठ्यासफुमा सारणीहरू सारिएका छन् ।

३. वी. पु. को पहिलो १२०३ सङ्ख्याको उपर्युक्त पुस्तकमा भास्वतीचन्द्र सारिसकेपछि उत्तरभास्वती सारिएको छ । उत्तरभास्वतीको नमूना यस्तो छ—

अब्दो भव(११)घनः पृथगवर्क(१२)हीनः छागैक(१७०)लब्धेन युतः खरामैः(३०) ।

लब्धाधिमासस्य तु योस्ति शेषः संका[को]वर्कसंक्रान्ति तिथिश्च चैत्रे ॥

(९ पत्रबाट । यो श्लोक अन्त छापिएको छैन । मूलमा अङ्क लेखिएको नभए तापनि अर्थ गर्न सजिलो होस् भनी अङ्कलाई ( ) भित्र राखिएको छ । संशोधित पाठलाई [ ] भित्र राखिएको छ ।)

[शास्त्राब्दपिण्डलाई ११ ले गुन्नु । गुणनफललाई दुइ ठाउँमा राख्नु । पहिलो ठाउँमा राखिएको गुणनफलबाट १२ घटाउनु । शेषलाई १७० ले भाग लिनु । लब्धिलाई अर्को ठाउँमा राखिएको गुणनफलमा जोड्नु । योगफललाई ३० ले भाग लिनु । यहाँ आएको लब्धि गताधिमास

गन्यो भन्दे कुरा हामीलाई थाहा छैन तापनि आफूले वि. सं. १५९९ मा बनाएको भास्वतीटीकामा बलभद्रले उत्तरभास्वतीका श्लोकको उद्धरण गरेकाले वि. सं. १५९९ भन्दा पहिल्यै उत्तरभास्वती बनिसकेको थियो भनी भन्न सकिन्छ ।

भास्वतीको केही भागको संस्कृत टीका र साथै भास्वतीबाट गणना गर्ने विधि नेवारी

हुन्छ । शेष अधिशेष हुन्छ । अधिशेषमा १ जोड्न, मेघसङ्क्रान्तिको तिथि हुन्छ । यो तिथि चैत्रशुक्लप्रतिपदादेखि उठेको हुन्छ ।]

यस रीतिबाट वि. सं. २०३० को वैशाखसङ्क्रान्तिको तिथि ख्याइन्छ-

वि. सं. २०३०	९६१४	९६१४
- ११५६	- १२	+ ५६
शास्त्राब्दपिण्ड ८७४	१७०) ९६०२ (५६	९६७०
× ११	८५०	
८७४	११०२	
८७४	१०२०	
९६१४	८२	

३०) ९६७० (३२२ गताधिमास

९०

६७

६०

७०

६०

अधिशेष १०

+ १

वैशाखसङ्क्रान्तिको तिथि ११

अतः चैत्रशुक्लएकादशीको दिन वैशाखसङ्क्रान्ति पर्छ ।

(यो तिथि मध्यममानको हो । यस कारण कहिलेकही १, २ तिथिसम्म यताउति पर्न सक्छ ।)

४. यो कुरा पछि आउँदछ ।

५. वी. पु. को पहिलो १२०३ सङ्ख्याको सोही पुस्तकमा लेखिएको भास्वतीको संस्कृत टीकाको नमूना यस प्रकारको छ-

ओं नमः सू-या(र्या)य ।

अथेत्यादि अथशब्दो मङ्गलार्थ(र्थः) मिहिरोपदेशात् वराहमिहिरोपदेशात् । तत्सू-य(र्य)-

भाषामा लेखिएका पत्र^६ पनि पाइएका छन् ।

भास्वतीको नेवारी भाषामा व्याख्या लेखिएको एक ठ्यासफु अभिलेखालयमा छ^७ । नेवारी लिपिमा लेखिएको सो ठ्यासफुमा एकातिर सबै पृष्ठमा कालो मसी पोतेर खरीले लेख्न हुने पारिएको छ । कतै कतै खरीले लेखिएको पनि छ । यो ठ्यासफुका आदि अन्य छुट्ट्याउन सकिएको छैन । यो पुस्तक कसले कहिले लेख्यो भन्ने पनि थाहा पाइँदैन । एक ठाउँमा नेपालसंवत्मा ८०२ जोड्नु, शकसंवत् हुन्छ भनी लेखिएको छ^८ । मूल भास्वतीअनुसार सूर्यग्रहणाधिकार सातौँ हनुपर्ने हो, तर यस ठ्यासफुमा सूर्यग्रहणाधिकारलाई आठौँ भनी लेखिएको छ^९ । अर्को एक ठाउँमा यो पुस्तक

सिद्धान्तसमं समासादिति सूर्यसिद्धान्तेन ग्रन्थेन बहुना समं सदृशं तदहं समासात् संक्षेपात् प्रवक्ष्ये ।

चन्द्राश्वीत्यादि एकविंशत्यधिकसहस्ररहितः शकाब्दोऽस्मिन् शास्त्रे शास्त्राब्दविण्डो भवति ॥

(१२ पत्रबाट । यो अंश अन्त छापिएको छैन । यहाँ संशोधित पाठलाई कोष्ठभित्र हालिएको छ ।)

६. वी. पु. को पहिलो १२०३ सङ्ख्याको सोही पुस्तकमा भास्वतीबाट गणना गर्ने केही विधि नेवारी भाषामा दिइएका छन् । त्यसको केही अंश यस प्रकारको छ—

भास्वतीया तात्कालज्याविधि ॥

सूर्य फुट चोये. चंद्र फुट चोये. ग्व व्वन्हुया ज्याया फुट जुरं. ओ व्वन्हुया फुटन संति कोन्हुया फुटस योया शेष ल्यंको ल्याख सूर्यभुक्ति घटि विघटि चंद्रभुक्ति घटि विघटि . . . . .

(१२ पत्रबाट । यो अंश अन्त छापिएको छैन ।)

[भास्वतीबाट तात्कालिक ग्रह ल्याउने विधि ।

स्पष्ट सूर्य लेख्नु । स्पष्ट चन्द्र लेख्नु । जुन दिनको स्पष्ट ल्याइएको छ. त्यसको भोलिपल्टको स्पष्टबाट त्यस दिनको स्पष्ट घटाउनु । शेष घटी विघटी सूर्यगति चन्द्रगति हुन्छन् ।]

७. यो ठ्यासफु वी. पु. को पहिलो १६९६ सङ्ख्यामा छ ।

८. अथ भास्वति वक्षामि ॥ सम्वसरस तंने ८०२ तंडानः शकराजवर्षं जुरोः । शकराजवर्षस तंने ३१७९ तंडान कलिराजवर्षं जुरोः कलिराजवर्षस याय ४२०० यायातः । शास्त्राब्दविण्ड धायः

(यो अंश अन्त छापिएको छैन ।)

[अब भास्वती लेख्नु । इष्ट संवत् (वि. सं.)मा ८०२ जोड्नु, शकसंवत् हुन्छ । शकसंवत्मा ३१७९ जोड्नु, कलिगत वर्ष हुन्छन् । कलिगत वर्षमा ४२०० घटाउनु, शास्त्राब्दविण्ड हुन्छ ।]

९. इति श्रीसतानन्दविरचितायां पंचसिद्धान्ते सूर्यभास्वतिकलने सूर्यग्रहणादिकाल लि भासतिका अष्टमाध्याय समाप्तं ॥ ॥

(यो वाक्य अन्त छापिएको छैन ।)

[श्रीशतानन्दले पञ्चसिद्धान्तिकाबमोजिमको सूर्यसिद्धान्तअनुसार बनाएको भास्वतीकरणको आठौँ अध्याय सूर्यग्रहणाधिकारको टीका सिद्धियो ।]

भास्वती र खण्डखाद्यकको सार लिई बनाएको हो भनी लेखिएको छ^{१०} । मल्लकालमा मानिसहरूले आफ्नो बुद्धिअनुसार भास्वतीको परिष्कार गरी ग्रन्थ लेख्ने काम गर्ने गरेका थिए भन्ने कुरा यताबाट पनि बुझिएको छ ।

लक्ष्मीपतिसङ्ग्रहमा भास्वतीबाट पञ्चाङ्ग गन्ने सारणीका नेवारी लिपिमा लेखिएका १२ पत्र छन् ।

भास्वतीको उदाहरण भएको भास्वत्युदाहतिनाउँको पुस्तक अभिलेखालयमा छ^{११} । मोरेश्वरनाउँका एकजना ज्योतिषीले वि. सं. १८९३ मा^{१२} मधिसै कागतमा देवनागरी लिपिमा सारेको यो पुस्तकबाट यो पुस्तक कसले कहिले कहाँ बसी बनायो भन्ने कुरा खुल्दैन तापनि यहाँ वि. सं. १६४० र १६४१ का उदाहरण दिइएकाले^{१३} र पलमा ५।४५ दिइ-

१०. इति श्री ३ सरस्वतिया दयाप्रसादेन श्रीभास्वतिखण्डखाद्यसार गृहीत्वा स्वार्थहेतुना लिपित समाप्ता भवतु ॥ ॥

(यो वाक्य अन्त छापिएको छैन ।)

[श्रीभास्वती र खण्डखाद्यकको सार लिएर आफ्नो लागि लेखेको यो पुस्तक श्रीश्रीश्रीसरस्वतीको कृपाले सिद्धियो ।]

११. यो पुस्तक राष्ट्रिय पुस्तकालय २८१७ सङ्ख्यामा छ ।

१२. संवत् १८९३ शके १७५८ कार्तिककृष्ण १३ चंद्रे मोरेश्वरदैवज्ञेन(१)लेखीयमुदाहतिः ॥

(१३ पत्रबाट । यो वाक्य देवीप्रसाद लम्सालद्वारा सम्पादित नेपालराष्ट्रियपुस्तकालयस्थ-हस्तलिखितपुस्तकानां सूचीपत्रम् (नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालयमा रहेका हस्तलिखित पुस्तकहरूको सूचीपत्र)को तेस्रो भागको १०२ पृष्ठमा छापिएको छ । मूलसँग रजु गरी हामीले यो वाक्य दिएका छौं । यहाँ संशोधित पाठलाई कोष्ठभित्र हालिएको छ ।)

[वि. सं. १८९३ शकसंवत् १७५८ कार्तिककृष्णत्रयोदशी सोमवारको दिन ज्योतिषी मोरेश्वरले यो उदाहरण सारी सिद्धचाए ।]

यस दिनको गणना यस प्रकारको छ-

वि. सं. १८९३ शकसंवत् १७५८ कार्तिककृष्ण (पूर्वान्तिमानले)

गते	वार	तिथि	घडी पला
कार्तिक	२४	सोम	त्रयोदशी ७।२०

(पात्रोबाट)

१३. अथोदाहरणं ॥ संवत् १६४१ पंचविंशत्युत्तरशतेन १३५ हीनो जातः शकः १५०६ अयं शशिपक्षखैकं १०२१रामिहीनो जातः शास्त्रार्द्धपिंडः ४८५ ॥ ॥

(१ पत्रबाट । यो वाक्य अन्त छापिएको छैन ।)

एकोले^{१४} यो ग्रन्थ वि. सं. १६४१ तिर नेपालबाहिर बनेको देखिन्छ^{१५} ।

[वि. सं. १६४१ मा १३५ घटाउँदा शकसंवत् १५०६ भयो । यो १५०६ मा १०२१ घटाउँदा बाँकी रहेको ४८५ शास्त्राब्दपिण्ड भयो ।]

संवत् १६४१ कार्तिकसुदि १५ शनौ चंद्रग्रहणोदाहरणं लिख्यते ॥ ••

(११ पत्रबाट । यो वाक्य अन्त छापिएको छैन ।)

[वि. सं. १६४१ कार्तिकशुक्लपूर्णिमा शनिवारको चन्द्रग्रहणको उदाहरण लेखिन्छ ।]

संवत् १६४० वर्षे शाकः १५०५ समये पौषवदि ३० बुधे सूर्यग्रहणोदाहरणं लिख्यते ।•••

(१२ पत्रबाट । यो वाक्य अन्त छापिएको छैन ।)

[वि. सं. १६४० शकसंवत् १५०५ पौषकृष्णअमावास्या बुधवारको सूर्यग्रहणको उदाहरण लेखिन्छ ।]

१४. भास्वती त्रिप्रश्नाधिकारको

पलप्रभाधनं शरषड्यमा२६५प्तं पञ्चेन्दु१५तस्तत् स्वमृणं स्वगोलात् ।

अहर्दलं ध्यस्तमितो निशाद्धंम् ••••

॥३॥

[पलभाले चरखण्डलाई गुनी २६५ले भाग लिनु, चर आउँछ । उत्तरगोलमा १५ मा चर जोड्नु, अर्धदिनमान हुन्छ । दक्षिणगोलमा १५ बाट चर घटाउनु, अर्धदिनमान हुन्छ । यसको उल्टो गर्नु अर्थात् उत्तरगोलमा १५ बाट चर घटाउनु, अर्धरात्रमान हुन्छ, दक्षिणगोलमा १५ मा चर जोड्नु, अर्धरात्रमान हुन्छ ।]

यो श्लोकको उदाहरण भास्वत्युदाहृतिमा यसरी दिइएको छ-

चरं ७४ पलप्रभया ५।४५ गुणितं ४२५।३० शरषड(ङ्)यम२६५भक्ते लब्धं १।३६ याम्यगोलत्वात्पंचदशमध्ये शोध्य (संशोध्य) जातं दिनाद्धं १३।२४ पंचदशमध्ये फलं युक्तं जातं रात्यद्धं १६।३६ ॥

(१० पत्रबाट । यो वाक्य अन्त छापिएको छैन । यहाँ संशोधित पाठलाई कोष्ठभित्र हालिएको छ ।)

[पलभा ५।४५ ले चर ७४ लाई गुन्दा आएको ४२५।३० लाई २६५ ले भाग लिँदा लब्धि १।३६ आयो, सो चर भयो । दक्षिण गोल भएको हुनाले सो चर १।३६ लाई १५ मा घटाउँदा अर्धदिनमान १३।२४ भयो । सो चर १।३६ लाई १५ मा जोड्दा अर्धरात्रमान १६।३६ भयो ।]

त्रिप्रश्नाधिकारका अरु अरु श्लोकका उदाहरणमा पनि भास्वत्युदाहृतिमा पलभा ५।४५ लेखिएको छ ।

१५. भारतको नापीविभागबाट प्रकाशित नेपालको नक्शाअनुसार नेपालको न्यूनतम अक्षांश २६ अंश २१ कला तथा महत्तम अक्षांश ३० अंश १७ कला देखिन्छ । यस कारण नेपालको न्यूनतम पलभा ५।५७ तथा महत्तम पलभा ७।० हुन आउँछ ।

लक्ष्मीपति पांडेका जेठा छोरा^{१६} उमानाथ पांडेले सारेको^{१७} वर्णान्तरभास्वतीनाउँको पुस्तक लक्ष्मीपतिसङ्ग्रहमा छ । यो पुस्तकको पहिलो अधिकारको अन्त्यमा इति श्रीरामकृष्णविर-
चितायां वर्णान्तरभास्वत्यां तिथिध्रुवाधिकारः प्रथमोऽध्यायः^{१८} (श्रीरामकृष्णले बनाएको वर्णान्तर-
भास्वतीमा पहिलो अध्याय तिथिध्रुवाधिकार सिद्धियो) भनी लेखिएकोले र अरू अरू अध्याय
सिद्धिएपछि पनि यही छाँटका वाक्य लेखिएकाले यो पुस्तकका रचयिताको नाउँ रामकृष्ण भन्ने
थाहा पाइन्छ तापनि कहाँका रामकृष्णले कहिले यो पुस्तक बनाए भन्ने कुराचाहिँ खुल्दैन ।
वर्णान्तरभास्वतीको समाप्तिमा पुष्पिकावाक्यमा रामकृष्णले आफ्नो विषयमा केही लेखेका हुँदा
हुन् । तर सो पुस्तकको पछिल्लो पत्र हराएकोले र अभिलेखालयमा पनि यो पुस्तक नदेखि-
एकोले रामकृष्णको नाउँसिवाय उनको विषयमा अरू कुरा हामीले थाहा पाउन सकेनौं । सो
पुस्तकको पहिलो पत्रमा माथितर शकसंवत् १७१७ को उदाहरण लेखिएकोले^{१९} वि. सं. १८५२

१६. पूर्णिमा १३ पूर्णाङ्कमा छापिएको दिनेशराज पन्तको दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति
पाँडेका परिवार भन्ने निबन्ध । सो अङ्कका ४४-४६ पृष्ठ ।

१७. श्रीभरद्वाजगोत्रोत्पत्तस्य भरद्वाजांगिरसबान्हस्पतेतित्रिप्रवरान्वितस्य उमानाथशर्मण पुस्त-
कम् शुभम् । स्वहस्तेन लिखितम्

(१ पत्रबाट । यो वाक्य अन्त छापिएको छैन ।)

[भारद्वाज गोत्रमा जन्मेका, भारद्वाज आङ्गिरस बार्हस्पत्य त्रिप्रवर भएका उमानाथ
शर्माको पुस्तक । आफैले सारेको ।]

१८. २ पत्रबाट । यो वाक्य अन्त छापिएको छैन ।

१९. वर्णान्तरभास्वतीको पहिलो अध्याय तिथिध्रुवाधिकारको हस्तलिखित पुस्तकमा
लेखिएको दोस्रो श्लोकको पाठ

शाकश्चंद्रप्रमांबरेन्दु१०२१रहितोऽब्दानां गणो यम्यनो

शून्यभ्रामकु१००संगुणोनिलगुणै३४९युक्तोऽम्बराभ्राष्टमिः८०० ।

लब्धश्रांगद्युतोऽशेषितशनात्पालोथ हारोक्तिः

शेषः शुध्यभिधो गजाभ्रविधु१०८मिल्लब्धस्तु सूर्यध्रुवः ॥२॥

(१ पत्रबाट । यो श्लोक अन्त छापिएको छैन ।)

यस श्लोकको संशोधित रूप

शाकश्चन्द्रयमाम्बरेन्दु१०२१रहितोऽब्दानां गणोऽयं नग-

शून्यव्योमकु१००सङ्गुणोऽनिलगुणै३४९युक्तोऽम्बराभ्राष्ट८००मिः ।

लब्धश्राङ्गद्युतोऽशेषितः समापालोऽथ हारो८००ज्जितः

शेषः शुद्धचभिधो गजाभ्रविधु१०८मिल्लब्धस्तु सूर्यध्रुवः ॥२॥

(यो संशोधन पिताजी नयराज पन्तले गर्नुभएको हो ।)

तिर यो सारिएको देखिन्छ । उमानाथको जन्म वि. सं. १८३८ मा भएको हुनाले^{२०} वर्णान्तरभास्वती सार्दा उनको उमेर १४ वर्ष जति थियो । यसैले होला, कच्चा उमेरका उमानाथले सारेको यो वर्णान्तरभास्वतीमा प्रशस्त अशुद्धि भएको । लक्ष्मीपति पाँडेका साहिंला छोरा^{२१} लीलानाथ पाँडेले बालमुलभ चपलताअनुसार आपना दाजु उमानाथको नाउँ केरी आफ्नो नाउँ सो ग्रन्थमा लेखेका छन्^{२२} । तीस वर्षतिरको उमेरमा आफूले बनाएको भास्वतीटोकामा^{२३} लीलानाथले वर्णान्तरभास्वतीको श्लोक उद्धरण गरेको देखिएकोले^{२४} लीलानाथमा वर्णान्तरभास्वतीको छाप पनि परेको देखिन्छ ।

[शकसंवत्बाट १०२१ घटाउनु, वर्षगण हुन्छ । वर्षगणलाई १००७ ले गुन्नु गुगन-फलमा ३४९ जोड्नु । योगफललाई ८०० ले भाग लिनु । भाग लिँदा आएको लब्धिमा ६ जोडी आएको सङ्ख्यालाई ७ ले तष्ट गर्नु । यहाँको शेष त्यस वर्षको अधिपति हुन्छ । ८०० ले भाग लिँदा बाँकी रहेको शेषलाई हार (८००)बाट घटाउनु, शेष शुद्धि कहाउँछ । शुद्धिलाई १०८ ले भाग लिनु, लब्धि सूर्यध्रुव हुन्छ ।]

यसको उदाहरणमा यस्तो लेखिएको छ—

शक १७१७श्चंद्रयमांम्बरेन्दुरहितो ६९६ अद्दवृन्दः . . . .

(१ पत्रबाट । यो अंश अन्त छापिएको छैन ।)

[शकसंवत् १७१७ मा १०२१ घटाउँदा बाँकी रहेको वर्षगण ६९६]

२०. वि. सं. १८३८ ज्येष्ठ ३१ गते आषाढकृष्णचतुर्थी आदित्यवार रात्रौ गतघटी ६ पला ३१ विपला ४५ गते जन्म उमानाथस्य

(पात्रोबाट । यो अंश अन्त छापिएको छैन ।)

२१. पूर्णिमा १४ पूर्णाङ्कमा छापिएको दिनेशराज पन्तको राजज्योतिषी लीलानाथ पाँडे भन्ने निबन्ध । सो अङ्कको १५६ पृष्ठ ।

२२. ... उमानाथशर्मण पुस्तकम् लेखिएकोमा उमालाई काटी लीला लेखिएको छ । अर्को ठाउँमा श्रीलिनानाथशर्मण लिषितम्, कसैले ऊगरा गन्या साछि विप्रनिधि शुभं

(यो वाक्य अन्त प्रकाशित भएको छैन ।)

२३. यही अङ्कको ४३ पृष्ठ ।

२४. देशान्तरं दृग्गणितात् प्रसाध्यभितीह कल्पान्तसमो ध्रुवः स्यात् ।

यो श्लोकको टोकामा लीलानाथले वर्णान्तरभास्वतीको तिथिध्रुवाधिकारको पछिल्लो श्लोकका २ पाउको यसरी उद्धरण गरेका छन्—

ग्रहे देशान्तरकलानय(न)मुवतं रामकृष्णेन ॥

रेखातो निजयोजनं स्वगतिभिर्गुण्यं ग्रहाणां शतै१००—

भागाप्तं च ऋणं धनं तु खचरे लिप्तासु पूर्वं परे । . . . .

वि. सं. १८८२ देखि वि. सं. २०२५ सम्मका ग्रहणको सूची अभिलेखालयमा छ^{२५} । लक्ष्मीपतिको हस्ताक्षरमा भएको सो सूचीमा परेका ग्रहणको गणना लक्ष्मीपतिले गरेका होइनन्, अरु नै ज्योतिषीले गरेका थिए भन्ने कुरा अथ केनचिद्गणिता ग्रहणावली प्रायो भास्वत्याः समानीतेयमावलीति भाति^{२६} (कसैले गनेको ग्रहणमाला शुरू भयो । यो ग्रहणमालामा परेका धेरैजसा ग्रहणको गणना भास्वतीबाट गरेको देखिन्छ) भनी लेखेकोले बुझिन्छ ।

यताबाट नेपालमा भास्वतीको निकै पठनपाठन हुन्थ्यो र भास्वतीको प्रतिस्कार, संस्कृत टीका, नेवारी अनुवाद र भास्वतीको आधारमा सारणी बनेका थिए तथा भास्वतीबाट पञ्चाङ्ग तथा ग्रहण गन्ने चलन थियो भन्ने बुझिएको छ ।

लक्ष्मीपति पाँडेले भास्वतीको केही भागको संस्कृत टीका र नेपाली अनुवाद वि. सं. १८३६ मा गरेका रहेछन् । यस वेला लक्ष्मीपति २१ वर्षका थिए । यस पुस्तकले सिकारु अवस्थाका लक्ष्मीपतिको विद्यालाई भन्दा उत्साहलाई बढ्ता प्रकट गर्छ । थाहा पाइएसम्ममा भास्वतीको सबभन्दा पुरानो नेपाली अनुवाद यही हो । यो पुस्तक लक्ष्मीपतिसङ्ग्रहमा छ । लक्ष्मीपतिले गरेको भास्वतीको सो नेपाली अनुवादको केही अंश यहाँ हामीले प्रकाश गर्न लागेकाले यस ग्रन्थको विषयमा केही कुरा लेखिन्छ ।

यो पुस्तकका जम्मा १० पत्र छन् । तेस्रो पत्रचाहिँ हराएकोले अहिले जम्मा ९ पत्र मात्र साबुत छन् । यी पत्र बढीमा चौध, घटीमा तेह्र अङ्गुल लामा र साढे पाँच अङ्गुल चौडा छन् । नेपाली कागतमा देवनागरी लिपिले पत्रको दुवैपट्टि लेख लेखिएको छ । यी पत्र कुनै बाक्ला कुनै

अत्रोदाहरणम्. नेपालदेशे रेखादेशात्प्राग्योजनानि अष्टगजाः८८ सूर्यगत्या७ गुणितं ६१६ शतैर्भक्ते आप्तं सूर्यस्य देशान्तरं कलादिः[दि]६।९ ...

(यो अंश अन्त छापिएको छैन । यहाँ मूलमा छुटेको अक्षरलाई ( ) भित्र र संशोधित पाठलाई [ ] भित्र राखिएको छ ।)

[ग्रहका देशान्तर कला ल्याउने रीतिलाई रामकृष्णले यसरी भनेका छन्—

रेखादेशदेखि आफ्नो देशसम्म रहेका योजनलाई ग्रहगतिले गुनी गुणनफललाई १०० ले भाग लिनु । भाग लिँदा आएको कलादि लब्धिलाई रेखादेशदेखि पूर्वपट्टि आफ्नो देश भएमा कलादिग्रहबाट घटाउनु, रेखादेशदेखि पश्चिमपट्टि आफ्नो देश भए कलादिग्रहमा जोड्नु ।

यसको उदाहरण । रेखादेशदेखि पूर्वपट्टि ८८ योजनमा नेपाल रहेको छ । सूर्यको गति ७ ले ८८ लाई गुन्दा ६१६ भयो । ६१६ लाई १०० ले भाग लिँदा ६।९ भयो, यो सूर्यको देशान्तर कलादि हो ।]

२५. रा. पु. २९३७ सङ्ग्रहमा रहेको यो सूचीको उल्लेख रा. पु. को सूचीको तेस्रो भागको १०४ पृष्ठमा छ ।

२६. १ पत्रबाट । यो वाक्य अन्त छापिएको छैन ।

पातला छन् । पृष्ठैपीछे बढीमा १७ पङ्क्ति, घटीमा १४ पङ्क्ति छन् । पङ्क्तिपीछे बढीमा ६० अक्षर, घटीमा ३७ अक्षर छन् ।

पहिलो पत्रको दोस्रो पृष्ठदेखि दोस्रो पत्रसम्म भास्वतीको चन्द्रग्रहणाधिकारको लक्ष्मीपतिले बनाएको संस्कृत टीका छ । चारौँ पत्रदेखि छैटौँ पत्रको पहिलो पृष्ठसम्म भास्वतीका ग्रहस्पष्टाधिकार (नवौँ श्लोकदेखि), त्रिप्रश्नाधिकार, चन्द्रग्रहणाधिकार, सूर्यग्रहणाधिकार, परिलेखाधिकार सारिएका छन् । हराएको तेस्रो पत्रमा भास्वतीका तिथिध्रुवाधिकार, ग्रहध्रुवाधिकार, पञ्चाङ्गाधिकार, ग्रहस्पष्टाधिकार (८ श्लोकसम्म) सारिएका हुँदा हुन् । छैटौँ पत्रको दोस्रो पृष्ठदेखि दसौँ पत्रको पहिलो पृष्ठसम्म भास्वतीका चन्द्रग्रहणाधिकार, सूर्यग्रहणाधिकार, परिलेखाधिकारको सामान्य संस्कृत अर्थ र नेपाली अनुवाद दिइएको छ । भास्वतीको श्लोकको टुप्पो दिई अयमर्थः (यो अर्थ) भनी संस्कृत अर्थ दिइएको छ । संस्कृत अर्थ दिइसकेपछि अत्राप्यर्थः सुगमस्तु (यहाँको सजिलो अर्थ त) भनी नेपाली अनुवाद दिइएको छ ।

मूल भास्वती सारिसकेपछि यस्तो लेखिएको छ-

क्षमाकाशागत्रिधौ (१७०१) शाके पाथोने (S) कँ (S) सिते (S) गिनजे ।

वन्हौ [ह्नौ] जीवे (S) नुजाथाय लक्ष्मीपतिव्यंतीलिखत् ॥

(६ पत्रबाट । अर्थ गर्न सजिलोको लागि ( ) मा अङ्क र खण्डाकार राखिएका छन् ।

[ ] मा संशोधित पाठ हालिएको छ ।)

[शकसंवत् १७०१ (वि. सं. १८३६) सूर्य कन्याराशिमा गएमा, कृष्णपक्ष षष्ठी तिथि कृत्तिकानक्षत्र परेको दिन^{३७} भाइहरूको लागि लक्ष्मीपतिले यो पुस्तक सारिसिद्धचाए ।]

संस्कृत अर्थ र नेपाली अनुवाद सिद्धिसकेपछि यस्तो लेखिएको छ-

ग्रहणार्थमिदं स्वत्वं सुगमं लिखितं मया ।

हिताय स्वानुजानां तु श्वाकाशागत्रिधौ (१७०१) शके ॥

इति परिलेखाधिकारस्यार्थसमाप्तं [परिलेखाधिकारस्यार्थः समाप्तः] ॥ ॥

शाके १७०१ सम्वत् [संवत्] १८३६ मासे भाद्रपदे कृष्णे लिखितम् शुभम् ॥ ॥

(१० पत्रबाट । अङ्कलाई ( ) मा र संशोधित पाठलाई [ ] मा राखिएको छ ।)

२७. यस दिनको गणना यस प्रकारको छ-

शकसंवत् १७०१ वि. सं. १८३६ भाद्रकृष्ण (पूर्णात्मानले)

गते	वार	तिथि	घडी पला	नक्षत्र	घडी पला
भदौ २०	बृहस्पति	षष्ठी	५ । ६	कृत्तिका	४६ । १७
					(पात्रोबाट)

भदौ महौनामा सूर्य सिंहाराशिमा हुन्छन् । तर यहाँ लक्ष्मीपतिले कन्याराशिमा सूर्य छन् भनी लेखेका छन् । सायन सूर्यको हिसाबले लक्ष्मीपतिले यसो लेखेको देखिन्छ ।

[शकसंवत् १७०१ (वि. सं. १८३६)मा आपना भाइहरूको लागि ग्रहण गर्न सजिलो हुने गरी छोटकरीमा मैले यो लेखेँ । परिलेखाधिकारको अर्थ सिद्धियो । शकसंवत् १७०१ वि. सं. १८३६ भाद्रकृष्णमा लेखी सिद्धियो ।]

अहिलेभन्दा १९४ वर्षअघि गरिएको यो अनुवादको नेपाली भाषाको दृष्टिले पनि अध्ययन हुनु बढिया छ । वेदपाठ गर्दा वैदिकहरूले विशेष यलाई ज उच्चारण गरे जस्तै हाम्रा लक्ष्मीपतिले पनि आजभोलि ज उच्चारण हुने धेरै ठाउँमा य लेखेका छन्^{२८} । यस्तो ठाउँमा हामीले ★चिह्न दिएका छौँ । लक्ष्मीपतिको नेपाली भाषाको विषयमा हामी पछि लेख्नेछौँ ।

अहिले यहाँ भास्वतीको चन्द्रग्रहणाधिकारको नेपाली अनुवाद मात्र छापिएको छ । पछि सूर्यग्रहणाधिकार र परिलेखाधिकारका अनुवाद छापदा व्याख्या उदाहरणसहित छापने हाम्रो विचार छ ।

यहाँ मूल पाठमा संशोधन गरिएकोमा ( ) र मूलमा टुटेकोमा [ ] यस्तो राखिएको छ ।

चन्द्रग्रहणाधिकार

अथ चंद्रग्रहणमाह ॥

द्वि२६नो रविः पर्वकृता४प्तयुक्तो दिग्१०भिस्तमोऽष्ट८धनदिनं ध्रुवाढ्यम् ।

तमोयुताकात् खखभा२७००प्तसौम्यो याम्यः शरोऽल्पः स्वदशां१०शहीनः ॥१॥

२८. राजकुमार बहादुर शाहले श्री ५ रणबहादुर शाहलाई लेखेको बिनतीपत्रमा पनि आजभोलि जे उच्चारण हुने ठाउँमा ये लेखिएको छ । सो पत्र यस प्रकारको छ—
श्री

अजि

उप्रांत तहाँको समाचार बक्सी षठाउनुभयो. सुन्यु. ये तरहले बंदछ. तस्तै गर्नुहवस्. उप्रान्त मोहरको सहीमा नआवनु. मर्जोमाफीक् गरौंला. बकी इहाँ बस्नाकन त गान्हो मान्याको छैन. तांहां आउन गान्हो लागी-हयेछ. हजुरको मेहरमानगी कती पनी छैन. तस् कारन मलाइ ता येहाँ बस्नु बढीया छ. मुकाम कीला सुभम् सुभम्

बंदा बहादुर साहको कुनेस् बंदगी ३

(धनवज्र वज्राचार्य र ज्ञानमणि नेपालद्वारा सम्पादित ऐतिहासिक पत्रसङ्ग्रह पहिलो भागका ७७-७९ पृष्ठमा यो पत्र व्याख्यासहित छापिएको छ । पछि योगी नरहरिनाथद्वारा सम्पादित इतिहास-प्रकाशमा सन्धिपत्रसङ्ग्रहको ५४ पृष्ठमा यो पत्र फेरि छापियो । हाल प्राचीन नेपाल २१ अङ्कमा छापिएको सूर्यविक्रम जवालीको इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यका स्मृतिमा भन्ने निबन्धमा यस पत्रको पाठ र चित्र छापिएको छ । त्यही चित्रबाट पढी यो पाठ हामीले यहाँ दिएका छौँ ।)

पंचाग गन्दामाको रविस्पष्ट द्विरले गुन्नु. पर्वघटीलाई चार ४ले भाग लियाको यो ✨ रनु । उहादेखि दिनगण राषुनु. आठ दले गुन्नु. दशले भाग लिनु. जो आव्. सो पातध्रुमा(वा)मा जोरनु । पातको द्वि रवीको योग गर्नु. सत्ताईस् शत २७००ले भाग लिनु. भाग ० आया सौम्य १९ आया याम्य १२ आया सौम्य १३ आया याम्य संज्ञा जान्नु. सत्ताईस् शतले भाग लियाको शेष दुइ ठाव् राषुनु. एकालाई सत्ताईस् शतले शोधनु. एक यथास्थित रहन दिनु. शे (शो) धिताशोधित यो ✨ स्वल्प भयो. तस्को दशांश १० तसैमा घटाउनु. स्पष्ट सौम्य याम्य यो ✨ संज्ञा आयोथ्यो. सो संज्ञा भयाको शर भयो ॥ इति शरानयनम् ।

**मानं हिमांशोर्गतिरग्निहीना दिग् १० घनं चतुर्भिश्च तमः प्रमाणम् ।
तद्योगतोऽर्धं शरवर्जितं च ग्रासः सुधांशोः स्फुटपर्वसन्धौ ॥२॥**

पंचाग गर्दामाको चंद्रखण्डांतर चंद्रमध्यगतिमा नवति संख्यामा यो ✨ रनु. तिन ३ घटाउनु. चंद्रमान भयो । फेरि तस् चंद्रमानकन दशले गुन्नु. चार ४ले भाग लिनु. तममान भयो, ति दुईको तममान चंद्रमानको योग गर्नु. तस्को दल गर्नु. तस्माहा शर घटयो त ग्रहण छ. घटेन त ग्रहण छैन ॥ मानयोगार्द्धमा सर घटायाको यो ✨ शेष छ. तस्लाई ग्राससंज्ञा भन्नु ॥ ॥ अथोत्तरं ॥^{२६}

स्वद्वादशां १२ शो नितमर्कमानं स्वजाति २२ भागो नितमिन्दुमानम् ।

त्रिघनेन्दु भोग्योऽष्टनखा २० दन्वितोऽर्क भोग्याग्नि ३ भागो न विवर्जितोऽगोः ॥३॥

आपुन बान्ह १२को भाग आफैमा घटाव्नु. सूर्यको स्फुटमान हुन्छ । आपुन बाईस् २२को भाग आफैमा घटाउनु. स्फुट चंद्रमान हुन्छ ॥ चंद्रको खण्डांतर तीन ३ले गुन्नु. अष्टनख २० द यो ✨ न्नु. अर्कखंडान्तरलाई तिन ३ले भाग लि जो आव्. सो घट्याको रविखण्डा घटाईदिनु. स्पष्ट तममान भयो । शेष पूर्व[व]त् ॥ इति ग्रासानयनं ।

स्थित्यर्धमङ्गा ६ हतमिन्दुखण्डं खपञ्च ५० युक्खण्डविखण्डितं च ।

हीनं धनं पर्वणि शीतरश्मेः स्पर्शोऽथ मुक्तिश्च तदिष्टकालः ॥४॥

चंद्रग्रहणको ग्रास दुई ठाव् राषुनु. एकालाई ६ ले गुन्नु. एकालाई पचास् जोर्नु । पचास् जोन्या-काले छदले गुण्याकालाई भाग लिनु. जो आव्. सो स्थित्यर्द्ध भयो ॥ त्यो पूर्णमासिका घटीमां घटाव्नु.

२९. यहाँ लक्ष्मीपतिले अथोत्तरं भनी लेखेकाले उनले यो श्लोक उत्तरभास्वतीबाट उद्धरण गरे जस्तो देखिन्छ । तर राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको उत्तरभास्वतीमा हामीले यो श्लोक पाउन सकेका छैनौं । बलभद्रले अथोत्तरमार्गेण भनी यो श्लोकको उद्धरण गरी व्याख्या गरेका छन् ।

स्पर्शकाल भयो । यो★रिदिनु. मोक्षकाल भयो ॥ इति स्थित्यर्द्धानयनं ॥

ग्राह्योनखण्डाद् रस६सङ्गुणाच्च खपञ्च५०युक्खण्डफलं विमर्दः ।

हीनं धनं पर्वणि शीतभान्वोनिमीलनोन्मीलननाडिकाः स्युः ॥५॥

चंद्रस्पष्टमान् स्पष्टग्रासमा घटोंउनु. य★ति शेष रह्यो. त्यो द्वि ठाव् राष्नु. एकालाई ढले गुन्नु । एकालाई पचास् ५० यो★र्नु । पचास् जोऽन्याकाले छले गुन्याकालाई भाग लिनु. यो★ भाग आयो. त्यो पूर्णमासिका घरीमा घटाव्नु. निमीलनकाल हुन्छ. यो★र्नु. उन्मीलनकाल हुन्छ । ग्रासमा मान् नघट त सर्वग्रास भयेन भनि जान्नु. सूर्यग्रहणमा पनि एहि युक्तिले साध्नु ॥ इति निमीलनोन्मीलनानयनम् ॥

ग्रासाद् विंशति२०गुणितात् स्फुटनिजमानेन विभाजितं विश्वा ॥ ५ $\frac{1}{2}$ ॥

ग्राशकन बिशले गुंनु. तस्लाई चंद्रग्रहणमा चंद्रमानले सूर्यग्रहणमा सूर्यमानले भाग लिनु. जो आव्. सो ग्रहणको विश्वा भयो ॥

द्विद्वादशे २।१२ऽपि जामित्रे७ सम१राशिगतेऽथवा ॥६॥

तथा षट्का६ष्टके८ चैव ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ॥ ६ $\frac{1}{2}$ ॥^{३०}

सुगमं ॥ इति चंद्रग्रहणाधिकारस्यार्थभ्रमाप्तम् ॥ (चंद्रग्रहणाधिकारस्यार्थः समाप्तः ।)

शुद्धिपत्र

भास्वतीका प्रसिद्ध टीकाकार नेपाली ज्योतिषी बलभद्र भन्ने निबन्धाविषयक शुद्धिपत्र

३२ पृष्ठको पादटिप्पणीको ३ पङ्क्तिमा वराहमिहिरको उपदेश (पञ्चसिद्धान्तिका) बमोजिम उनको सूर्यसिद्धान्तअनुसारको ग्रन्थ भास्वती हुनुपर्नेमा उनको भन्ने शब्द छुटेको ।

आफूले बनाएको ग्रन्थमा उदाहरण दिनुपर्दा ज्योतिषीहरूले आफ्नो समयकै उदाहरण दिने गरेको देखिन्छ । त्यताबाट पनि ग्रन्थकारको समय निर्णय गर्न मद्दत मिल्छ । हामीले बालबोधिनी टीकामा बलभद्रले वि. सं. १५९० को उदाहरण दिएको भेट्टाएका थियौं (यही अङ्कका ४३-४४ पृष्ठ) । हाल बालबोधिनी टीका हेर्दा त्यहाँ वि. सं. १५९९ कै पनि उदाहरण दिएको भेट्टियो । सो यस प्रकारको छ—

अथ सूर्यग्रहणस्योदाहरणेन प्रकटीक्रियते. अत्र शाकः १४६४ मासः ५ तिथिः ३० वारः ६...

०-०

३०. यो श्लोक उत्तरभास्वतीमा छ । यो श्लोकको उद्धरण गरी बलभद्रले व्याख्या गरेका छन् ।

शाहजहाँसारणी

—नयराज पन्त

शाहजहाँसारणीनामक एक हस्तलिखित पुस्तक मसँग छ । यो पुस्तक मैले लक्ष्मीपति पाँडेका जनाति दिवङ्गत त्रिपुरानाथ पाँडेबाट पाएको हुँ । यो पुस्तक मधिसे कागतमा लेखिएको छ । यस कारण लक्ष्मीपतिले काशीतिर बस्दा यो पुस्तकको सङ्ग्रह गरेका थिए कि भन्ने अडकल हुन्छ । यो पुस्तकमा प्रत्येक कलाका ज्या दिइएका छन् । देवनागरी लिपिमा लेखिएका प्रत्येक कलाका ज्याका सारणी दुर्लभ छन् । च्याम्बर'ज् म्याथइम्प्याटिकल् टेब्ल (च्याम्बरको गणितसारणी) नाउँको पुस्तक आजभोलि प्रसिद्ध छ । त्यहाँ प्रत्येक कलाका ज्या पाइन्छन् । परन्तु यो पुस्तक अङ्ग्रेजी भाषामा छ ।

शाहजहाँसारणी कहाँ कहिले कसले कुन ग्रन्थको आधारमा तयार गऱ्यो, सो कुरा मैले थाहा पाउन सकेको छैन । नामबाट यो ग्रन्थ मुगलकालमा लेखिएको देखिन्छ । इत्यादि कारणबाट अङ्ग्रेजीकालमा भन्दा मुगलकालमा देवनागरी लिपिमा ज्यौतिषसिद्धान्तका बहूता प्रामाणिक पुस्तक लेखिएका थिए भन्ने धारणा मैले लिएको छु । यस कारण

दाज्यै ! उड्यो सब कुरा, बलिया मुसल्ले

प्रेताधिराजसरी भारतभिन्न हल्ले ॥१५॥

दाज्यै ! सबै बितिसक्यो उसको अभाग्य

अङ्ग्रेजबाट दिनहूँ खुलदो छ भाग्य .. ॥२८२॥

(कविशिरोमणि लेखनाथको सत्यकलिसंवाद)

नेपाली भाषामा लेखिएका इत्यादि कुरा वास्तव इतिहासभन्दा प्रचारका साधन मात्र हुन् भन्ने धारणा मलाई लक्ष्मीपतिसङ्ग्रहले गराइदिएको छ ।

सातौं वर्षको आय-व्ययको विवरण

आम्दानी—

५३१७।११

पहिलेको बाँकी (२४ पूर्णाङ्कमा प्रकाशित)	२८९।२८
मदनपुरस्कारपुस्तकालयबाट	
संशोधन-मण्डलले पाएको अर्थसहायता	४००।
ग्राहकबाट उठेको (छैटौं वर्षसम्मको पूर्णिमाको)	१६४।
पूर्णिमा, अभिलेख-सङ्ग्रह, इतिहास-संशोधनहरूको बिक्रीबाट	
(साफा प्रकाशनमा नजाँदै बिक्री भइसकेका)	३७४।
श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको बिक्रीबाट	१९३।
अरू	५१।५५
साफाप्रकाशनमार्फत पूर्णिमा, अभिलेख-सङ्ग्रह जम्मा रु.	
७२३।५० को बिक्री भएकोमा साफा प्रकाशनले सयकडा ३५	
को दरले रु. २५३।२२ कमिशन कटाई दिएको	४७०।२८
त्रिभुवन-विश्वविद्यालयबाट श्रीगुरु पं. नयराज पन्तले पाउनु-	
भए जति संशोधन-मण्डललाई दिने उहाँको निर्णयअनुसार	
उहाँबाट प्राप्त भएको	३३७५।

खर्च

४९३५।५३

२५ पूर्णाङ्कमा	१२५७।५०
२६ पूर्णाङ्कमा	१०४६।
२७ पूर्णाङ्कमा	१०८६।५०
२८ पूर्णाङ्कमा	१३५३।५०
दराज १ के	५०।
अरू	१४२।०३

बाँकी

३८१।५८

१. वि. सं. २०२७ कार्तिकदेखि २०२८ पौषसम्म जम्मा १५ महीनाको विश्वविद्यालयबाट आएको तलब यहाँ परेको छ । विश्वविद्यालयबाट प्रतिमहीना रु. २२५। आउँछ ।

हाम्रो वक्तव्य

पूर्णिमाको यस उनन्तीसौं अङ्क लिई हामी अहिले पाठकको सम्मुखमा उपस्थित भएका छौं । यस अवस्थामा हामीले दुःख तथा सुख दुवै कुराको अनुभव साथसाथै गरेका छौं । पूर्णिमा वि. सं. २०२१ वैशाखदेखि निस्कन लागेको हो । यस कारण वि. सं. २०३० वैशाखमा पूर्णिमा निस्कन लागेको पूरा ९ वर्ष पुग्यो । यस कारण अहिले नियमानुसार सैंतीसौं अङ्क लिएर हामीले उपस्थित हुनुपर्थ्यो । परन्तु आफ्नो कमजोरीले हामीले त्यसो गर्न सकेनौं । यो दुःखको विषय भयो । बीच-बीचमा आभ्यन्तर तथा बाह्य अनेकन् आपद् आइपरे तापनि हामीले आफ्नो कामलाई चालु राख्न सक्थौं । यो सुखको विषय भयो ।

यस अङ्कमा हामीले नेपालमा चलेको ज्योतिषको अध्ययनको विषयमा केही प्रकाश पार्न चेष्टा गरेका छौं अर्थात् नेपालको ज्योतिषको इतिहास लेख्ने चेष्टा गरेका छौं । अरू अरू शास्त्र-विषयको इतिहास पनि जानेबुझेसम्म प्रकाश गर्ने हाम्रो विचार छ ।

×

×

×

सूचना—वि. सं. २०२८ वैशाख ज्येष्ठ आषाढको यो अङ्क हाम्रो कमजोरीले अहिले वि. सं. २०३० को आषाढको दोस्रो हप्तामा मात्र निस्क्यो ।

-०-

यी लेख किन लेखिन्छन्

—नयराज पन्त

आयुर्वेद, खगोल, शिल्प, गणितादि प्रत्न विद्याकन
पढ्दै गैँ उपपत्तिसाथ तिनमा गर्दै नयाँ शोधन ।
केही मानिसले उतातिर गरे विज्ञानको उन्नति,
जेले ती अहिले भए भुवनमा सामर्थ्यशाली अति ॥१॥
हामीले निजदेशका प्रतन ती विद्या सह्यार्नाकन
जानेनौं, त्यसले क्रमसँग गल्यो हामीहरूको मन ।
भन्ने भावपरम्परा हृदयमा मेरो सधैं खेल्दछ,
सोही भाव अरण्यरोदनसरी यी लेख लेखाउँछ ॥२॥

(पूर्णिमा ११ पूर्णाङ्कका ९८-९९ पृष्ठमा प्रकाशित यी पद्यमा अलिकता फरक पारी अहिले प्रकाश गरिएको छ ।)

कार्यालय-

संशोधन-मण्डल

१०/३७४ वटु सवलवहाल काठमाडौं नेपाल

वि. सं. २०३० आषाढ

यस अङ्कको मूल्य रु. ४।

मुद्रक-

धुनिभसंल प्रेस गङ्गापथ, काठमाडौं

फोन नं.-१३८७७